

SKAPARKRAFT

En antologi från Skaraborgs Akademi

SKAPARKRAFT

En antologi från Skaraborgs Akademi

Karl-Erik Tysk (red.)

Boken är tryckt med bidrag från

Grevillis fond

Skaraborgs Akademi
Sekreterare: Karl-Erik Tysk
karlerik.tysk@gmail.com

© Författarna och Skaraborgs Akademi
Omslagsbild: Skaraborgs Akademis logotype
Layout: Camilla Bergman
Tryckt av Solveigs tryckeri, Skara 2019
ISBN 978-91-974744-8-7

INNEHÅLL

Förord	6
Lars Bäckström	
Magnus och Magnus, männen bakom Läckö slott	7
Carl Henrik Ohlsson	
Från idé till succé	21
Sören Häggroth	
Gustav Dalén – nobelpristagaren från Stenstorp	37
Marianne Ahrne	
Skaparkraft med förhinder	51
Anja Praesto	
He's got the look	69
Helena Stålnert	
Estrid Ericson från Hjo	77
Sören Holmberg	
Skaparkraften försvann när borgen brann	87
Barbro Lennéer Axelson	
Kreativitet	97
Jan Mårtenson	
Lennart Dahl – poeten på Mösseberg	115
Bengt Knutsson	
Ett ostens Mekka på Varaslätta	127
Per Bergström	
När pennan haltar i en bokskog av cypresser	143
Madelene Sandström	
Per Gillbrand – Turbo-Pelle	153
Åsa Brandt	
Skaparkraft – en gåva?	173
Lars Niklasson	
Högskolan i Skövde	183
Karl-Erik Tysk	
Kärlekens skapande kraft	195

FÖRORD

Att skapa är i hög grad ett mänskligt privilegium, även om ordet tidigare hade gudomlig konnotation. Skapelse handlar om att göra något nytt eller uppfinna något. Det kan handla om materiella ting lika väl som om idéer.

I denna bok möter vi många olika slags skapelser, alltifrån Gustaf Daléns nobelprisvinnande uppfinning via Turbomotorn till det kreativa företagandet på Varaslätten. Vi får betrakta en medeltida skapelse, Skaraborg, som inte höll vad det tycktes ha lovat, medan däremot Läckö slott, som skapades av Magnus Gabriel De la Gardie i dag har fått en renässans. Högskolan i Skövde har under senare år blivit en viktig innovativ kraft med världsrykte.

Våra diktare, här representerade av Johan Henric Kellgren, Carsten Hauch, Lennart Dahl och vår egen Marianne Ahrne, har ständigt gett inbillningens värld nya poetiska produkter, för att uttrycka sig lite vanvördigt. Konstnärer som Oscar Nilsson och Estrid Ericson inte att förglömma.

Kort sagt: Skaraborgare har genom tiderna uppvisat en mångfacetterad kreativitet!

För att få upplysningar om författarna och om Skaraborgs Akademi och dess verksamhet kan Du besöka vår hemsida, skaraborgsakademi.se.

Redaktören

LARS BÄCKSTRÖM

MAGNUS OCH MAGNUS MÄNNEN BAKOM LÄCKÖ SLOTT

Efter en omröstning där allmänheten kunde delta utsåg Västarvet hösten 2019 Västra Götalands sju underverk. Västarvet redovisade dem utan inbördes ordning. Ett av underverken var Läckö slott.

Som tidigare landshövding i Västra Götalands län, känner jag alla underverken och delar Västarvets bedömning. För min del ser jag dock Läckö slott som det första bland jämlikar.

Detta kanske kan förklaras av att jag är utsedd av regionen till att vara ledamot av styrelsen för stiftelsen Läckö slott. Jag är dessutom vald att vara stiftelsens ordförande. Stiftelsen skall utveckla Läckö slott som historiskt arv och fylla det med verksamhet i nuet och för framtiden. Själva slottet med byggnader och mark ägs och förvaltas av Statens fastighetsverk.

Läckö slott byggdes inte av en man. Det drivs inte heller i dag av en individ. Det är många människors

gemensamma arbete som ligger bakom slottets historia, dess nu och framtid. Det finns dock två personer det är svårt att gå runt för den som vill förstå Läckös historia och Läckö av i dag.

Båda dessa bär namnet Magnus. En bar namnet Magnus Gabriel De la Gardie och en bär namnet Magnus Lönnroth. Namnet Magnus betyder stor på latin. Det är ett namn som passar båda mycket väl, när det gäller deras gärningar. Eftersom det runnit mycket vatten i Lidan mellan de två, kan vi kalla dem Magnus den förste och Magnus den andre.

Magnus den förste föddes 1622 och gick bort 1686. Magnus den andre föddes 1964 och är fortfarande i högsta grad verksam som Läcköstiftelsens verkställande direktör.

Magnus den förste drev slottet från 1652 till 1681, det vill säga 29 år. Det var året då Karl den XI genomdrev sin reduktion och drog in många slott till staten/kronan däribland Läckö slott.

Det var ett hårt slag för Magnus Gabriel och han sörjde djupt. Jag tror att han, om han hade fått se slottet i dag och dess verksamhet, skulle ha varit mindre sorgsen. Det är få 1600-tals slott i Sverige, ja i Europa, som bevarats så väl, både vad gäller det yttre och inre, men än mer till sitt innehåll.

En stor del av förklaringen till detta finns i det arbete som utförts av Magnus den andre, det vill säga Magnus Lönnroth. Han tillträdde som stiftelsens verkställande direktör år 2000, vilket han fortfarande är, dvs i 19 år fram till nu. Han har lett ett arbete som

gjort att Läckö inte bara är ett av Västra Götalands sju underverk utan också värderas som ett av landets främsta besöksmål.

Ett framtidsarbete pågår också för att utröna om Läckö slott kan bli en av de platser som av FN-organet UNESCO förklaras som världsarv. Andra sådana världsarv i Sverige är hällristningarna i Tanum, Bohuslän, Karlskrona marinbas, Falu koppargruva och Hälsinglands storgårdar.

Ny forskning visar också att Läckö på 1600-talet var en bas för det omfattande ekonomiska och politiska samarbetet mellan det katolska Frankrike och det protestantiska Sverige. En del av detta har varit känt länge, men denna forskning visar att samarbetet var djupare och bredare än vad vetenskapen tidigare känt till.

Slottets anor och grund går mycket långt tillbaka i tiden. Det finns ett dokument från 1298 som belägger att Skarabiskopen Brynolf Algotsson, 1278–1317, då byggde på sin biskopsborg på slottsudden. Han lär till och med ha satsat mer resurser på borgen än domkyrkan i Skara.

Biskop Brynolf var mycket beläst och berest. Han hade bland annat rest till och studerat i Paris. Den tidens Kållandsö var ingen avkrok. Det var tvärtom ett center för alla Vänerlandskapen och ett nav för det stift som sträckte sig runt hela Vänern.

Det är min tro att biskopens borg föregåtts av andra borgar på samma plats. Detta då Kållandsö har ett så strategiskt läge vid Vänern. Slottsudden är

också en naturlig plats för den som vill bygga en fästning som är lätt att försvara.

Vi vet att många andra borgar försvunnit, Aranäs vid Vänerns strand och själva Skara borg som i dag endast är en kulle i Skara. Självklart var det naturligt med en fästning i detta område. I den Skaraborgsbygdd som på många sätt var en vagga både för Sveriges kristnande, riksbildningen och kontakterna västerut, med Norge, England/Skottland och Frankrike.

På Läckö varvas, blandas och andas Sveriges historia och början, både kyrka och världslig makt. Kyrkans formella makt över borgen bröts 1528 då den nye kungen Gustav Vasa tog borgen från kyrkan. Det var Skara stifts siste katolske biskop Magnus Haraldsson som tvingas bort från borgen och inkom istället kungens män.

Vid denna tid var borgen ett av landets starkaste fästen. Gustav Vasa besökte också Läckö och 1533 bekräftade han på Läckö Lidköpings stadsprivilegier. Gustav Vasa satte också in flera nya herrar på Läckö. Flera av dem anslöt sig dock till uppror mot Vasa. Uppror som han slog ned med kraft och bödelsyxa.

Gustav Vasa var föga förtjust i stormän som byggde egen makt i starka borgar. Han ville hellre i länen ha lojala av sig tillsatta hövdingar som endast tjänade kungens sak. Denna tid blev också en successiv nedgång för Läckö, även om det fanns undantag,

herrar som försökte sätta i stånd och rätta till. En sådan var Harald Hogenskild Bielke. Han kom dock i onåd hos hertig Karl och avrättades 1605.

En ny begynnande storhetstid tog vid genom Jakob De la Gardie. Det var en från Frankrike kommen släkt som trätt in i svensk tjänst. Namnet De la Gardie kan närmast översättas från franskan till "familjen från trädgården".

I svensk tjänst gick släkten över från jordbruk och handel till militär verksamhet. Jakob De la Gardie föddes i Reval, numera Tallinn, Estlands huvudstad. Han gjorde sig känd som en utmärkt befälhavare och generalguvernör i Baltikum.

Jakob De la Gardie utnämndes till greve av Läckö 1615. Han började att renovera och bygga nytt. Han styrde på Läckö till sin död 1652.

Sedan blev allt än större och tjusigare genom hans son Magnus Gabriel De la Gardie. Magnus Gabriel De la Gardie föddes förvisso med silversked i både hand och mun. Men Magnus fick också visa studiefлит och möda.

Även han for som seden var till Paris för vidare studier. Redan vid 12 års ålder fick han i uppdrag att hålla griftetal på latin till Gustav II Adolfs ära inför riksråd och representanter för ständerna i riksdagen. När han var 17 år utsågs han till vicerektor för Uppsala universitet. Naturligtvis mer av börd än kompetens, men det grundlade säkert ett intresse för akademierna.

Magnus Gabriel De la Gardie blev Drottning Kristinas gunstling. Många menar att drottningen verkligen var förälskad i sin Magnus. En kärlek som för Magnus tycktes ha varit något besvärande när han gift sig med sin älskade maka, Maria Eufrosyne av Pfalz.

Det var säkert inte svårt för drottning Kristina att bli förtjust i Magnus Gabriel De la Gardie. Han var av grevlig ätt, högadel. Magnus Gabriel beskrevs av sin samtid som Europas vackraste man. Han var bildad och mycket kulturintresserad, en vän av de sköna konsterna. Samtidigt var Magnus Gabriel känd för sina storslagna gästabud. Han måste därmed anses vara ett mycket gott sällskap för en leklysten ung drottning.

Som vissa unga drottningar som inte alltid kan få ha det eller göra som hon vill, tröttnade hon dock på Magnus Gabriel och förvisade honom från hovet. Detta smärtade Magnus Gabriel som hade ett sinne att ana ränker mot sig själv.

Magnus Gabriel kom dock åter på topp efter det att Kristina abdikerat. Detta skedde inte minst genom att hans hustru var syster med den nye kungen Karl X. Magnus Gabriel blev i praktiken statsminister under lång tid och i den förmyndarregering som tillträdde efter Karl X:s död 1660.

Under denna tid växlade Magnus Gabriel mellan att bo på något av sina slott, som låg spridda mellan Läckö och Stockholm. Under långa tider vet vi att

han bodde på Läckö som då i praktiken kom att fungera som statsministerns kansli.

För varje år blev Läckö ståtligare och ståtligare. På den inre borggården lät han bygga en trumpetargång som fortfarande bland annat används vid sommarinvigningen av Läckö. Tänk vilken ståt det måste ha varit när trumpeter ljud, trumvirvlar slogs och eleganta följen i siden och sammet trädde in i salarna till fackelsken.

Mycket av räkenskaperna och dokumenten från denna tid finns bevarade. Ett gästbud hos greve Magnus Gabriel De la Gardie kunde omfatta ett 80-tal rätter. Rätter som bars fram i flera serveringar. Detta sköljdes ner med kopiösa mängder vin och öl. Detta kostade naturligtvis mängder med pengar. Mätt med vår krona kunde en bankett kosta flera miljoner kronor. Våra dagars Nobelfester är ett ringa återsken av det överdåd som förekom på Läckö.

När Karl XI genomförde sin reduktion miste Magnus Gabriel de flesta av sina gods, även Läckö. Han fick endast behålla Höjentorp i Västergötland och Wenngarn i Södermanland. Där bidade han sin tid, hoppades nog på upprättelse ännu en gång, men förberedde sig för slutet.

Han hade också redan skapat sig ett ståtligt gravkor i Varnhems klosterkyrka. Sin tro uttryckte han väl i psalmen 621 och tredje versens ord, "Jag kommer av ett brusande hav, på rätta glädjestranden, Min kropp lägges ned i grav, men Gud upptager andan".

Läsaren känner kanske igen textraderna. Jag tror att Evert Taube lånat dem, till titeln för sin självbiografi, "Jag kommer av ett brusande hav".

Han förberedde sig så väl att hans hustru, när hon mötte honom i trädgården på Wenngarn, citerade hans ord, "Men min fru kan ni inte välja en annan tid för att promenera, så att ni inte drar mina tankar bort från döden".

Så slutade Magnus den förste.

I och med att staten återigen konfiskerat Läckö, började en tid av successiv nedgång för slottet. Kronan arrenderade ut eller förlänade slottet till olika innehavare. Vissa perioder var dock bättre då det drevs av dugliga personer som värnade och utvecklade slottet. En av dessa positiva perioder var den Tessinska tiden, från 1752–1770.

Under andra perioder fanns planer på att flytta Karlbergs officersskola till Läckö. Det fanns även planer på att använda slottet som korrektionsanstalt. Inga av dessa planer förverkligades dock.

Det går däremot med fog att hävda att ett av de första praktiska initiativen till den svenska folkskolan togs på Läckö. Det var Torsten Rudenschöld som på 1840-talet startade en folkskola på Läckö. En minnessten står också idag vid uppfarten till slottet.

Från 1860 ansvarade kronan direkt för Läckö slott. Under sent 1800-tal blev slottet ett utflyktsmål för bättre bemedlade personer till en i deras tycke romantisk ruin, ruinromantik. Slottet föll i en slags Törnrosasömn.

Steg för steg började sedan slottet att vakna. Under tidigt 1900-tal inleddes utgrävningar och restaureringar. Den nya storhetstiden för slottet började dock på 60-talet. En stor del av förtjänsten för detta låg hos Gösta Vogel Röhdin. Han var direktör för Västergötlands Turisttrafikförening. Han såg till att man från 1964 började med sommarutställningar på Läckö.

Utställningarna blev populära. Genom detta kom Läckö att bli en del av det som numera kallas för kulturturism. År 1990 bildades stiftelsen Läckö institutet. Detta var ett steg framåt för Läckö.

Samtidigt började dock besöksantal och ekonomi att svikta för sommarutställningarna. Kommun, region och andra intressenter tillsammans med Statens fastighetsverk gjorde då extra insatser. Stiftelsen fick en nystart och bytte vid årsskiftet 1998/1999 namn till Stiftelsen Läckö slott.

Med Magnus den andre, Magnus Lönnroth som verkställande direktör tog det riktig fart. Det är en person som jag bäst kan beskriva med orden "En man med brett leende och starka tänder". Eller kanske med de klassiska Jesuitorden "Fortiter in re, suaviter in modo". Det är latin och betyder, Starkt i sak, mjukt i ton.

Att se honom dirigera en operaföreställning, en sommarpremiär på Läckö, är en fröjd. Ja han dirigerar inte musiken eller skådespelarna, men med små gester och noggranna förberedelser ser han till att allt fungerar.

En enda gång har han eller rättare sagt vi andra missat. Jag skulle hålla hälsningstal och precis när jag sagt orden välkomna till denna dag, skulle trumpet-ten ljuda. Men denna gång hände inget. Trumpetaren fanns inte på plats. (Senare fick jag veta att trumpetaren fortfarande satt och åt smörgås i kanslibyggnaden.)

Jag insåg att något klickat och improviserade därför mera om Läckö. Det var inte svårt för det finns så mycket att säga. Sedan när Magnus sett till att trumpetaren fanns på plats, sa jag: - Kanske inte alla hörde eller minns vad jag sa, så, därför tar jag om slutet en gång till. På precis rätt ställe kunde vi därefter alla höra fanfaren. Och dagens Läckö är verkligen värt en fanfar.

Många av slottets 248 rum har undan för undan möblerats med tidstypiska möbler, textilier och föremål från Nationalmuseum och genom donationer.

På Läckö finns permanenta utställningar som visar hushållet i ett slott på 1600-talet. Det är bruksföremål av historiskt intresse. Där finns en skattkammare med ovärderligt silver, pokaler, fat, tallrikar och många sköna ting. På Läckö kan man gå in i en vapenkammare, med en unik samling praktvapen från 1600-talet.

Det går att gå guidade turer på flera språk. Guider som levande berättar hur alla dessa rum och salar med sina fantastiska målningar brukades på Magnus den förstes tid. Varje år genomförs i samarbete med

Nationalmuseum unika specialutställningar på särskilda teman. Här finns också en särskild utställning kring praktpjäser från Rörstrand.

Till detta kommer slottsträdgården. En trädgård där slottets trädgårdsmästare, Simon Irvine, verkligen visar vad en mästare kan göra med en trädgård. En slottsträdgård som inte bara är enastående vacker utan också fungerar som grönt skafferier för världshuset Hvita Hjorten.

Den spis som det världshuset bjuder är svårt att beskriva i ord. Det är något som måste upplevas med alla sinnen. White guide, Sveriges ledande restaurangguide prisar också världshuset i varje upplaga.

Världshuset finns både som kafé och restaurang. Kaféet finns i det gamla stallet. Där bjuds hembakt bröd och de suveräna Lidköpingskringlorna. Världshusets kök och kulinariska höjdpunkt ryms i Victoriahuset. Där är allt i princip ekologiskt och närproducerat. Mycket av det som bjuds är grönt men där finns också Vänerns fisk samt kött, fläsk och får, från gröna ängar.

Victoriahuset bär kronprinsessans namn då det byggdes till hennes ära inför kronprinsessans 30-års dag. Kronprinsessan är som bekant inte bara kronprinsessa utan även hertiginna av Västergötland. Huset är enastående vackert och ger en bild både av Vänerns vassruggar och strändernas grenverk.

Vid ingången finns en fin skulptur av Pål Svensson, som visar Vänerns vida vatten. I Victoriahuset,

ryms även Naturum Vänerskärsgården med en utmärkt utställning. Den visar barn och vuxna, de ekologiska sambanden i det biosfärområde som breder ut sig mellan Vänerns vatten och Kinnekulles höjder.

I Victoriahuset finns också ett hotell, med 15 rum. Rum som speglar naturen. Det är inte konstigt att internetguiden TripAdvisor utsett hotellet till ett av Sveriges bästa. Ett hotell vars gäster uttrycker en nöjdhet som få hotell i Sverige kan nå eller slå.

Vid hotellet finns dessutom bryggor och bad. Det är fullt möjligt att från dessa bryggor fiska och fånga en gös. En fångst som man kanske sedan kan få serverad från Hvita Hjortens kök. Men det finns mer än hotell. Stiftelsen bjuder även andra möjligheter. Här finns en utmärkt campinganläggning, en bra båthamn och fina vandringsleder.

Lägg därtill en ständigt omväxlande programkalender. På Läckö bjuds varje år enastående operauppsättningar. Det är föreställningar som hyllas av alla, från publik till recensenter i lokal, regional och nationell press.

Och så allt det andra. Barnens Läckö erbjuder varje dag pjäser och äventyr för alla åldrar. Här finns allt från visfestival med nationella artister, till mängder med intima program kring årstidernas växlingar och högtider. Hit kommer gäster för kanotträffar och veteranbilsmöten.

Nya planer smids ständigt av ledningen. Renovering av fasader och salar, brandskydd och belysning,

utbyggnad av hotellet, bättre båthamn och gästtoaletter, ny trädgård.

Inget är för smått eller stort. Det vore lätt att skapa mycket och glömma ekonomin. Det finns tyvärr flera exempel på detta även i Skaraborg. Det gäller inte på Läckö. Vår direktör Magnus Lönnroth lyckas ibland trolia fram nya verksamheter och satsningar, men han försöker inte växla en hundralapp i tre femtiolappar. I det skiljer han sig totalt från Magnus Gabriel.

Magnus Lönnroth är mer som Göran Persson. Många minns Perssons bibelord: Den som är satt i skuld är inte fri. Stiftelsen har därför också en stabil ekonomi. Detta har varit möjligt genom en sundushållning och gott stöd från region, kommun, stiftelser, sparbank, företag och föreningen Läckö vänner.

Det är nog så, att där man vet att förvaltning och verksamhet är god, där är man också villig att satsa pengar.

På Magnus Gabriel De la Gardies tid arbetade ca 150–200 människor på slottet. Idag motsvarar stiftelsens lönelista ca 30 årsanställda. Då många är säsongsanställda och operaproduktionerna engagerar många är det verkliga antalet anställda långt högre. Till detta kommer personer med egna firmor och värdshusets personal. Det verkliga antalet sysselsatta i nutid kan därför beräknas till ca 200 personer.

Det innebär att slottet då och slottet nu sysselsätter ungefär lika många människor. Det är också värt att tänka på att 1600-talets skrivare i dag är ersatta

med elektroniska skrivare. Många händer från förr är i dag också ersatta av moderna tidsbesparande maskiner.

Läckö slott var på 1600-talet en ekonomisk motor i bygden. Läckö av i dag är alltså en viktig arbetsgivare i kommunen.

Både Läckö på 1600-talet och Läckö av i dag, kan kanske beskrivas som ett Kinderägg. Det är inte bara ett skal, ett guldägg, det är så mycket mer.

Läckö på 1600-talet hade inte varit möjligt utan greve Magnus Gabriel De la Gardie. Läckö i dag hade inte varit möjligt utan stiftelsens verkställande direktör, Magnus Lönnroth. Det är två personer som var och en i sin tid, utifrån sina förutsättningar, visat prov på en enastående skaparkraft.

Läckö är förvisso ett av Västra Götalands sju underverk. Frågan är dock om det inte också är ett av Sveriges underverk och ett arv att förvalta för världen.

Många har besökt Läckö slott och delar sannolikt mitt omdöme. Ni som inte varit på besök, er väntar något gott. Och ni som har varit här många gånger, ni har ännu mer att upptäcka. För Läckö slott är varje år något nytt och fortfarande lika skönt.

För att citera Lidköpings store son, Gunnar Wennberg: Här är gudagott att vara. Vi är många som kan instämma i detta. Det är tack vare människor med sådan skaparkraft som Magnus och Magnus. De har gjort och gör det sköna, än skönare. Var välkommen till Läckö slott och skaparkonsten.

CARL HENRIK OHLSSON

FRÅN IDÉ TILL SUCCÉ

Skaparkraften på Varaslätten och uppfinningsrikedomen hos dess entreprenörer har lett till många innovationer som blivit stora och välkända företag. Själv är jag född och uppväxt i denna mylla som bondpojke från Tråvad och vill därför gärna stolt presentera några av dessa pionjärer, som gett ett starkt bidrag till Sveriges industrialisering.

En målerisk beskrivning av Varaslättens grogrund har gjorts av universitetslektor Lars Nyström Göteborgs universitet i hans förnämliga avhandling "Hur bonden blev industriföretagare":

Är det någonstans jorden är platt som en pannkaka så är det här. En jättelik lerpannkaka, inklämd mellan Västergötlands platåberg. I detta landskap får varje höjdsträckning närmast exponentiella proportioner. I sin barndomsskildring från Kvänum, romanens Slättum, beskriver Ove Allanson från Kvänum hur smalspåriga Västgötabanans banvall reser sig likt en fjällkedja över slätten. Röken från

ångloken tycks bära upp himlen. Detta är västra Sveriges kornbod. Under sekelskiftet var trakten centrum för den havrerusch som under ett par decennier utgjorde motorn i den västsvenska ekonomin. Spannmålshandlarna var slättens kungar. Sedan dess har förstås också bönderna blivit allt färre. Ännu idag tillhör emellertid Vara de kommuner som har högst jordbrukssysselsättning i riket. Men skenet bedrar. Detta är inget bondeland. Det är ett av de hårdast industrialiserade områdena i hela Sverige. Reser vi på E 20, som idag skär genom bygden, passerar vi det ena industrikomplexet efter det andra ute på fälten.

Själv blev jag varse vad denna bygd betytt för lantbruksutvecklingen nationellt och internationellt, när jag gick den propedeutiska utbildningen till agronom vid Plönninge lantbruksskola utanför Halmstad. Maskinläraren Allan Grytell startade de flesta lektioner med att visa ljusbilder med olika hemmabyggda konstruktioner på lantbruk för dess inomgårdsrationalisering. Efter varje bild frågade han var denna skapelse kom ifrån, och lärde oss elever samtidigt i kör att utbrista "Alltifrån Skaraborg" så högt vi orkade. För det slog sällan fel, dessa Oppfinnar-Jocke-konstruktioner kom från Skaraborg och företrädesvis Varaslätten!

Skall vi vara noga bör vi räkna med två grundarföretag till skaparkraften och industrialiseringen på Varaslätten i Kvänumstrakten:

Grönbergs i Öttum och Johan Alfred Kjällströms smidesverkstad utanför Kvänum. Båda räknar sina anor tillbaka till 1890-talet. Båda startade sin tillväxt under 1930-talet till betydande industrier som Rekordverken respektive Kellve Bulkteknik. Många efterhärmade dessa båda industrier och startade eget företrädesvis med utgångspunkt från den egna gården. Konsekvensen av avknoppningarna blev att allt fler företag sysslade med ungefär samma saker.

Vid början av 1950-talet fanns ett antal företag som gjorde halm- eller höfläktar. Senare har man konkurrerat om bland annat frontlastare, farmartankar, betongblandare och halmhackar. Hela tiden har företagen stulit friskt från varandra och utifrån. Patent har kringgåts eller överträtts.

I detta sammanhang har begreppet "västgötajapaner" myntats, delvis med en negativ klang, men också med en positiv laddning av företagande, kreativitet och uppfinningsrikedom.

På detta sätt växte en ortsbaserad industriell kompetens fram inom produktion av lantbruksredskap. En förutsättning för denna utveckling var de nära banden till jorden.

De flesta tycks vara överens om att bönderna och dess familjer varit en attraktiv pålitlig och initiativrik arbetskraft. I arbetet på gården har de lärt sig att hantera en bred uppsättning maskiner som kommit väl till pass i industrin, inte minst när produktionen består i just jordbruksmaskiner. På detta sätt har de blivit innovativa, strävsamma och sinnrika.

I takt med att storleksrationaliseringen av jordbrukssektorn ökade kraftigt och djurproduktionen minskade fick fler och fler på gårdarna sin utkomst på Varaslättens industrier. När du idag åker längs E 20 finns det max en bonde på tio hemma dagtid på de gårdar som du passerar. Det är den levande landsbygd som vi nu har.

Nio av de tio största industrierna i Kvänumsbygden idag startades av bönder eller söner till bönder. I minst sex fall av dessa började verksamheten på gården. I flera fall bedriver grundarfamiljerna ännu idag jordbruk. Mycket talar för att egen gård utgjorde en god grund för industriellt företagande. Grundförsörjningen var säkrad genom jorden. Det gav en beredskap inför tuffare tider. Med inkomster från jordbruket behövde företagaren inte heller ta ut full lön under det svåra inledningsskedet. Den egna familjen användes som billig arbetskraft. Hela tiden fanns också möjligheten att i viss mån spela mellan jordbruk och industrisysselsättning över årscykeln, eller konjunkturerna. Bonden ägde dessutom en gård. Gården belånades eller såldes för att finansiera den industriella expansionen. Ekonomibyggnader fungerade som en första industrilokal. När verksamheten expanderade kunde den egna åkern tas i anspråk.

På detta sätt har industrin i Kvänumstrakten successivt letat sig nya marknader. Idag kan vi urskilja tre tydliga underkluster. Det första är lantbrukssektorn som alltså är viktig. Det andra specialområdet

är ventilation. Runt Kvänums tätort finns ett tiotal företag som sysslar med tillverkning eller installation av ventilationssystem, eller är underleverantörer på området. Det tredje underklustret består av företag som sysslar med stål- och plåtkonstruktioner för byggindustrin. Det handlar som vi sett om modulbyggen, men också om exempelvis stålbalkar eller industriportar. Denna industri har vuxit fram sedan 1960-talet och har sitt centrum i Tråvad väster om Kvänum. Runt allt detta finns slutligen flera legotillverkare som saknar egna produkter men lever på att hantera plåt. Ofta fungerar de även som underleverantörer till andra företag i området. Av bygdens företag ägs de flesta av de mindre alltså lokalt. Där emot har många större företag över 50 anställda gått upp i större koncerner, vilket ofta givit tillgång till exempelvis marknadsföringskanaler eller kapital för en fortsatt expansion. Viktiga funktioner som produktutveckling liksom produktionen finns i stor utsträckning kvar lokalt. Dock har några av de största företagen tyvärr lagts ner och produktionen flyttats utomlands.

För att få en uppfattning om hur svårt det är att lyckas, finns en tumregel som ofta återkopas, inte bara bland dessa entreprenörer lokalt: Idén är bara ett på en 100-gradig skala till förverkligande. På denna skala kommer prototypen på nio och de övriga 90 är tillverkning och marknadsföring dvs hårt arbete var dag. Lägg därtill att det bara är en idé på

tio som är bärande, så förstår du att det är en på tusen idéer som lyckas!

Här följer en exposé rangordnad efter storlek på företagen med fokus på urval från Kvänumsbygden på Varaslätten och utgångspunkt från skaparen och människan bakom den grundläggande affärsidén till den industri som blev verklighet. Om vi skulle utökad urvalet till hela Varaslätten hade många fler platsat på listan med motsvarande ursprung och utveckling. För att bara nämna Jula, Skandiaelevator, Akronmaskiner, Svegma, Vedumskök, Ginza, Bala Industrier med flera goda exempel förstår du att detta är en oerhört kreativ och framgångsrik bygd som skapat många lokala arbetstillfällen och globala produkter och tjänster!

Från Karl-Erik Andersson Korsgården Jung till Asko Cylinda

”Jag kan bygga en bättre tvättmaskin själv mamma”, sade Karl-Erik och gick ut i gårdsverkstaden och tillverkade den första prototypen av en trumtvättmaskin med inbyggd centrifug och eget värmesystem. Detta blev grunden till Junga Verkstäder, som sedan köptes upp och blev ASEA Cylinda och ASKO Cylinda. Vara kommuns största arbetsplats med fler sysselsatta här (ca 600 som mest) än antalet totala lantbrukare i Vara kommun. Tyvärr köptes det upp och lades ner av den slovenska konkurrenten Gorenje och flyttade sin verksamhet till Slovenien 2014.

Dock finns utvecklingsavdelningen kvar i Lidköping.

Från Bertil Gustavsson Emtunga till Pharmadule Emtunga

Anställd hos Kjällströms mekaniska i Kvänum. Blev arbetslös och startade eget med mekaniska tjänster till lantbrukarna i trakten. Slog igenom med farmartankar till bränsle som såldes till oljebolagen för uthyrning till bönderna. Inledde samarbete och så småningom delägarskap med Christer Erikssons Consafe för tillverkning av moduler till oljeplattformar. Sönerna Thore och Rolf köpte tillbaka helheten för att 2009 sälja det vidare till Pharmadule Emtunga. Delar av detta köptes sedan ut av Apply Leirvik Emtunga AB och verksamhetsgrenarna bedrivs fortfarande i Emtunga, nu bland annat under namnet Swedish Modules i Emtunga.

Från Harry Johansson och Nils Andersson (sedermera Åkerstedt) Kvänum till Swegon

Lantbrukaren Harry Johansson var en klurig man med brinnande intresse för mekanik. När metallstrejken 1945 bröt ut kom Nils Andersson till honom och ville bli kompanjon. Javisst svarade Harry, men på två villkor som accepterades: Ingen krigsmaterialtillverkning och ingen alkoholkonsumtion här! De startade så småningom Plåt Mekano 1951, som sedan

blev PM Luft. Denna firma har köpts upp av Latourgruppen och Kvänumsanläggningen är fortfarande den största anläggningen inom Swegon.

Från Karl-Erik Bender Edsvära till Benders

Karl-Erik föddes på ett lantbruk med tillhörande lanthandel, vilket präglade hans uppväxt. Tidigt blev han affärsman och sålde det mesta som gick att sälja från jultidningar till kostymer. Han startade såväl Vättesmadspelen i Edsvära Fotoklubbs regi, som dansbandet Anders Meijers orkester mm. Tillsammans med brodern Arne köpte han en maskin för tillverkning av betongpannor och startade Benders 1960. Idag arbetar Benders inom flera skilda affärsområden inklusive en av Sveriges största travhästverksamheter. Benders är en av de marknadsledande producenterna av betong- och naturstensprodukter i Norden, som även förvärvat Volvos Uddevallaanläggning för det sistnämnda. Marknadsandelarna ute i Europa ökar ständigt samtidigt som sortimentet inom byggprodukter och byggsystem växer för varje säsong. T ex i år med ett unikt solcellstak anpassat till deras takpannor. Företaget drivs vidare av sonen Ove som vd och alla hans fyrlingar arbetar idag inom företaget, vilket borgar för fortsatt familjeäggande. Benders är även hälftenägare till KPAB (tillsammans med bolagets vd), som haft en motsvarande historia med ursprunget i lantbruksnäringen.

Från Gustav Johansson Skattegården i Jung till Kvänum Kök

Gustav Johansson från Skattegården i Jung var son till en skomakare. Tidigt började han hjälpa sin far med att tälja läster i trä. När det var dags sattes han i snickarlära. I tio år var han byggnadsarbetare och möbelsnickare. 1923 öppnade han eget på Åsbogatan i Kvänum. Första köket tillverkade Gustav åt hustru Annas föräldrar på 20-talet. På 30-talet snickrades vävstolar till fattigvården i Malmö. Sjuttio år senare levererades samtliga kök till Turning Torso i samma stad! En mängd prestigepriser har vunnits genom åren då Kvänum kök alltid satt kvalitet och möbelfakta i topp. Kvänum köks historia är en del av berättelsen om hur det moderna Sverige blev till. Finns kvar mittemot där det startade i Kvänum. Dock uppköpta för några år sedan av ett annat framgångsrikt familjeföretag med liknande historia i köksriket, Vedums kök som i år firar hundraårsjubileum.

Från Mats Andersson i Ranagården Längjum till Ranaverken och Borgagruppen

Mats var yngst i en syskonskara på nio personer som tidigt började arbeta hos Bertil Gustavsson i Em-tunga, se ovan. Han tog "sin Mats ur skolan" efter sjuårig folkskola och startade eget på hemgården. Ranagårdens svets bildades 1962. Därefter byggdes

en fabrik för Rana-balken i Tråvad som blev byggnadsstommen i många stålkonstruktioner för andra fabriker och lagerbyggnader. Ranagårdens Svets såldes 1973 då Mats var 34 år till Bertil Höksten i Göteborg och döptes om till Ranaverken. Nuvarande ensam ägare är Per Kjellström sedan 2003. Företaget Lida startades i Tråvad tillsammans med kompanjonen Kent Svantesson och specialiserade sig på Lidaportar, som sedan döpts om till Prido till större verkstadsbyggnader. Därefter startades plåtbearbetning och -försäljning i samband med att Mats inköpte en större gård Borga i Edsvära där även travverksamhet utvecklades. Borgagruppen bildades och förvaltas väl av nästa generation i familjen. Kärnan i Borgas affärsidé är egna produkter som tillverkas på flera platser i Sverige, Polen och Litauen samt försäljning i tio länder. Huvudkontoret finns i Skara.

Från Albin Grönberg Öttum till Rekordverken

Företaget startades 1897 av Albin Grönberg, lantbrukarson från trakten. Till en början bestod verksamheten av smide och reparationer. Omkring 1920 byggdes verksamheten ut för tillverkning av enklare tröskverk. 1927 uppfördes ett eget gjuteri. I samband med det startades även tillverkning av halmfläktar och gröpkvarnar. När skördetröskan gjorde sitt intåg kom behovet av halmhackar. Tillverkningen av dessa hackar startade kring 1950 och har sedan dess

varit ryggraden i företagets maskinprogram. Familjen Grönberg kom att driva företaget i tre generationer fram till 1983. Rekordverken köptes då av Karl-Erik och Arne Bender. 1988 förvärvade Sven Johan Persson Akron i Järpås Rekordverken som därmed ingår i den grupp av företag som benämnes Runstenengruppen. Fortfarande drivs denna framgångsrika grupp inom familjen efter generationsskifte. Tillverkningen vid Rekordverken består idag till större delen av Rekord sortimentet vari ingår halmhackar, agnspridare och inplastare för fyrkantbalar.

Från Johan Alfred Kjällström i Kvänum till Kellve

Företaget startades 1890 som Kjällströms mekaniska verkstad av Alfred Kjällström som en smedja i Kvänum, med tillverkning av bland annat plogar och harvar. Sonen Sven Kjällström övertog verksamheten när fadern dog 1924. Tillverkningen utökades med fler produkter inom jordbruksnäringen. Kellve utvecklades till en modern bandtransportörtillverkare i samarbete med världens ledande tillverkare för mobila kross- och siktverk. Göteborgsbaserade Provator AB förvärvade 2008 företagen i Kellve gruppen. Kellve Group AB blev moderbolag till de rörelsedrivande bolagen Kellve Sweden AB, Kellve Service AB, ASM i Askersund AB. 2010 förvärvades Primogum till koncernen.

Från Ingemar Ronger Badenetorp utanför Kvänum till Rotage, Rotage Agri och RAIS

Ingemar är ett typexempel i modern tid på samma snabba och målmedvetna utveckling som sina föregångare ovan. Allt startade hemma på gården 1979 med en verktygslåda och ihopsättning av lantbruksmontage. Första verkstaden iordningställdes i egen regi 1982. Den första lasermaskinen köptes in 1990. Ny fabrik på 2600 kvm byggdes 1996.

Investerade i en svetsrobot från ABB och blev därmed automatiserad i alla processer 2012. Affärsidén idag är att med senaste teknik vara komponentleverantör av laserskurna och stansade plåtprodukter till den skandinaviska marknaden. Företaget är numera sålt till Sveaverken.

Ingemar startade och drev även Rotage Agri samt RAIS 2017 som finns kvar på gården. Tyvärr har Ingemar Ronger alltför tidigt hastigt avlidit i sommar och förstämningen och saknaden bland släkt, vänner och kollegor är mycket stor.

Från Svante Andersson Tråvad till Stenhaga Invest

Svante Andersson är ytterligare ett exempel på modern skaparkraft. Han kommer från bondgård och en drivkraftig företagarläkt. Hans farbror är Mats Andersson Borgagruppen ovan. Hans framlidna far Bengt startade Tråvads Pumpindustri som gick upp

i Ranaverken och hans två bröder Magnus och Matias driver framgångsrikt livskraftiga företag.

Svante startade som fjortonåring handel med mopeder och bildelar. Verksamheten utvecklades via möbelhandel och Bilkompaniet till fastigheter och andra områden. Stenhaga Invest är moderbolaget och har fått sitt namn efter släktgården Stenhaga Gård, som även den ägs av Svante Andersson. Numera finns det mesta inom bolagskoncernen som även äger Bjertorp Slott i Kvänum. 2013 blev han årets företagare i Västsverige utsedd av tidningen Affärsvärlden.

Tanken med diversifieringen av fastighetsinnehav samt bolag inom industri, IT och tjänster är att även i dåliga tider ha företag inom koncernen som går bra, vilket ger utrymme till strategiska förvärv till fördelaktiga villkor. Hans största bolag är nu Swedish Modules i Emtunga (se ovan Bertil Gustavsson) samt fintechbolaget Aptic med huvudkontor i Skövde.

Avslutningsvis vill jag summera dessa ovanstående tio viktiga personers livsgärning med att citera summeringen av den röda tråd som finns av skaparkraft för dem som finns med i boken Världens Skaraborgare:

- Alla har starka drivkrafter i sig redan från början och mer än en gång har de fått hitta egna överlevnadsstrategier under tuffa förhållanden tidigt i livet.

- De är oftast uppvuxna i trygga miljöer utan extravaganser, företrädesvis på landsbygden med närhet från jord till bord.
- Hushållning med resurser är något som alla fått lära sig från början. Såväl med sina egna resurser, liksom även materiellt och ekonomiskt.
- Alla har haft entreprenörskapet i blodet och prövat på att göra affärer eller prestera på annat sätt i tidig ålder i liten skala, som sedan efter hand växlat upp.
- Alla har haft känslan för timing och vågat satsa i rätt läge. Flera utan att skuldsätta sig från början, istället har de satsat rätt med redan sparade slantar som insats.
- Alla har en klar målbild i tidigt skede av livet över vad de vill uppnå. En egen vision, ibland även en egen mission.
- Alla har haft det gammaldags prefixet e, som signum: envisa, energiska, engagemang, entreprenörskap (ej att förväxla med morgondagens e-prefix som i e-post, e-handel osv).
- Ingen har brytt sig om att Jantelagen har funnits. Åtminstone har den varit osynlig i deras sinnevärld.
- Ändå är påfallande många fina lagspelare och har haft en sällsynt förmåga att skapa ett vinnande lag kring sig.

Referenser:

Lars Nyström, "Hur bonden blev industriföretagare", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2006, sid 55–70.

Ove Allansson, "Slättum".

Ingemar Jacobsson, "Entreprenörerna – I huvet på en gammal fabrikör".

Ulf C Nilsson och Carl Henrik Ohlsson, *Världens Skaraborgare*, Skövde 2011.

Respektive företags hemsidor angående historiebeskrivningen.

SÖREN HÄGGROTH

GUSTAF DALÉN

Nobelpristagaren från Stenstorp

På några årtionden kring 1900 förvandlades svensk industri från hantverk och hemslöjd till massproduktion. Detta var de så kallade snilleindustriernas gyllene period. Många av de nya storföretagen hade grundats på en enda uppfinning, ofta gjord av en ung man från små omständigheter i landsorten, som Lars Magnus Ericsson med telefonen. Här fanns också Alfred Nobel, som utvecklade en modern sprängningsteknik, och Gustaf Laval, som utvecklade separatorn. Gustaf Dalén tillhör också förgrundsgestalterna i framväxten av det nya industriella Sverige.

Mycket av vårt nutida välstånd bygger i grunden på snilleindustriernas uppkomst och förmåga att ständigt förnya sig och etablera sig på marknader

runtom i världen. Många av de nu mest framgångsrika svenska exportföretagen skapades för lite mer än 100 år sedan, men har kunnat hävda sig väl i en allt mer konkurrensutsatt global ekonomi; exempel härpå är Ericsson, Atlas Copco, Nobelindustrierna, Sandvik och Gustaf Daléns Aga.

Gustaf Dalén föddes den 30 november 1869. Hans familj var lantbrukare på Skräddaregården i Stens-
torp, en liten ort mellan Falköping och Skövde. Gustaf växte upp med Johansson som efternamn men bytte sedan efternamn då hans äldre bröder redan hade gjort detta. Förmodligen är namnet taget efter orten Dala, där familjen bodde ett år under 1860-talet, dock innan Gustaf föddes.

Gustafs mor såg till att alla syskonen fick möjlighet att studera vidare efter folkskolan; en bror blev kontraktsprost, en annan bror blev ögonläkare och professor, en tredje bror blev advokat och en syster lärarinna.

År 1901 gifte sig Gustaf med Elma Persson från Borgunda och fick tillsammans med henne fyra barn, två flickor och två pojkar.

Gustaf visade till en början inte något större intresse för studier, men fick i alla fall en trädgårds- och mejeriutbildning. Den första tiden efter utbildningen ägnade han sig åt gården där han visade prov på både sin tekniska begåvning och entreprenör-sanda. Han startade en fröhandel och en biodling och drev även ett litet mejeri på gården. Han ägnade sig också åt att reparera olika jordbruksmaskiner. Efter

de inledande åren inom jordbruket kom Gustaf att allt mer intressera sig för mer avancerad maskinteknik och naturvetenskap.

Då han var 23 år hade han en maskin klar som kunde mäta fetthalten i mjölken. Detta var viktigt för bönderna, eftersom bönderna fick betalt från mejeriet inte bara för den levererade volymen utan även för fetthalten i mjölken. Den uppfinningen förde honom i kontakt med Gustaf de Laval. Mötet med Laval blev avgörande för Gustafs fortsatta yrkeskarriär genom att Laval gav Gustaf rådet att skaffa sig en gedigen teknisk utbildning. Efter en tids självstudier och privatundervisning lyckades Gustaf få inträde i Chalmers Tekniska institut i Göteborg, där han tog en (civilingenjörs)examen 1896. (Chalmers fick civilingenjörstatus 1937). Som ung blev han fascinerad av cykeln som fortskaffningsmedel och hade speciella idéer om hur cykelns bromssystem kunde förbättras.

Under studietiden blev Gustaf klar över att han inte skulle återvända till jordbruket. I stället fortsatte han sina tekniska studier, nu i Schweiz vid Polytechnikum i Zürich, vilket var en av Europas främsta tekniska läroanstalter. Gustaf studerade särskilt olika typer av ångturbiner under ledning av professor Aurel Stodola, en av den tidens stora auktoriteter inom den praktiska fysiken. Zürich-vistelsen var det stora äventyret i Gustafs teoretiska utbildning.

I mötet med några av Europas största auktoriteter vid Polytechnikum lärde sig Gustaf den egenskap

som kanske skulle bli den mest avgörande under hans innovatörsbana; hans kritiska läggning inte minst i fråga om egna uppslag: Lika envist som han höll ut, då det gällde att finna den bästa lösningen, lika resolut övergav han en tanke, som inte visade sig genomförbar i praktiken.

Dalén hade blivit lovad anställning av Gustaf de Laval vid sitt besök i Stockholm 1892, efter sin examen, vilket torde förklara Gustafs intresse för ångturbiner. När Gustaf återvände till Sverige hade emellertid de Laval fått stora ekonomiska problem och kunde därför inte anställa Gustaf.

Arbetsmarknaden för ingenjörer var god vid den här tiden, men Gustaf ville ha frihet att utveckla sina egna idéer. Han slog sig ned i Göteborg och ägnade sig tillsammans med en kompanjon under några år åt tekniska experiment med varmluftsturbiner, finansierade med privat riskkapital. Experimenten var emellertid inte särskilt framgångsrika, varför Gustaf sökte sig till Stockholm där han fick en fast anställning. Men han skapade också ett eget företag med en studiekamrat från Chalmers, vilket han kunde driva vid sidan av sin fastanställning.

Åren i Göteborg efter vistelsen i Schweiz kan ses som den sista fasen i Gustafs utbildningstid. Han hade prövat en del idéer från studieåren, men till stor del misslyckats. Inom kort skulle han dock ge sig i kast med uppgifter som skulle präglas av större framgång.

År 1901 anställdes Gustaf som överingenjör vid Svenska Karbid & Asetylen AB i Stockholm. Tre år senare lämnade Gustaf Karbidbolaget, men då företaget ombildades till AB Gasaccumulator 2004, blev han företagets konsulterande ingenjör. År 1906 fick han en heltidstjänst på Aga och 1909 utsågs han till företagets VD.

Hans första större kommersiella framgång var konstruktionen av ett gasverk för städer, vilka drevs av acetylen. Sådana gasverk etablerades bland annat i Enköping, Mora, Malmköping, Kiruna och Borås. Konstruktionen exporterades också till Tyskland.

Men Gustafs uppfinningsrikedom fortsatte. Hans arbetskapacitet var allmänt omvitnad och själv gav han följande bild: "Jag är mycket nöjd med både inkomster och arbete och utomordentligt glad att vara gift". (Citatet hämtat från Erik Wästberg: *Gustaf Dalén. En stor svensk* 1938)

Även under perioder när han åkte land och rike runt och propagerade för och installerade sin gasverkskonstruktion hade han tid för innovationer. Han fortsatte att finna intresse i jordbrukets rationalisering och uppfann en fullt användningsbar mjölkningsmaskin, som blev en storsäljare.

Dalén var med andra ord en mångsysslare. Men även mångsyssleriet måste organiseras. Så här kunde en vanlig arbetsdag i början av 1900-talet se ut för Gustaf, enligt hans egen utsaga (citatet hämtat från Erik Wästberg 1938):

"Kl. 7.58 sätter jag mig på spårvagnen, som passerar alldeles tätt intill min dörr. Kl.8.15 är jag vid slussen. Kl.8.20 går tåget från Stadsgården och kl.8.35 är jag på mitt kontor på De Laval's Ångturbin. Här kan jag intet annat göra än att gå och grubbla öfver förbättringar samt utexperimentera nya saker. Kl.3.55 går resan åter till stan och kl.4.35 är jag hemma. Kl.6 börjar i regel mitt e.m.-arbete. Detta senare är privat och består i sammanträden, egna experiment och funderingar m.m. Jag är dessutom konsulterande ingenjör för ett bolag, "Gasaccumulator", som leder experimenten för ett bolag "Ymer". *All öfrig tid* egnar jag familjen. Röker gör jag som en borstbindare, superaldrig."

Man får av det här citatet en liten uppfattning om hur snabbt denne man arbetade, hur han utnyttjade sin tid optimalt och hur han omsatte sina idéer i praktiken.

Gustafs största insats kom att gälla fyrväsendet. Det var ett problem redan i antikens fyrar, till exempel fyren i Alexandria och kolossen på Knossos, att hålla igång fyrarna nätterna igenom utan avbrott.

Innan Gustaf gjorde sin epokgörande uppfinning med den så kallade klappfyren hade en rad tekniska lösningar prövats både i Sverige och utomlands för att öka fyrarnas ljusstyrka och att minska bemanningen av fyrarna. Ändå gav fyrväsendet upphov till stora problem. För vårt land med dess långa kustlinje, vidsträckta skärgårdar, dess många farleder

och inlopp behövdes mycket personal, bostäder för personalen och båthamnar, vilket sammantaget kostade mycket. På vissa platser, där fyrbelysning var tämligen nödvändig, måste man av ekonomiska skäl avstå från att bygga fyrar.

Gustafs fyrkonstruktion innebar att fyren drevs med gas som dels åstadkom ett växlande sken, dels sparade gas. Det första var viktigt eftersom det gjorde det möjligt för de sjöfarande att se skillnad på olika fyrar. Det andra var viktigt eftersom det gjorde det möjligt att hålla igång fyrar även på svåråtkomliga platser under längre perioder. De första experimenten med den nya konstruktionen gjorde han i hemmet i centrala Stockholm år 1905. Gustaf drog ned rullgardinen i rummet, satte till gasslangen och tände gaslågan. Med en liten dov smäll tändes den första lågan, slocknade och tändes åter, slocknade och tändes. Klippapparaten arbetade. Konstruktionen var så genomstuderad att endast detaljjusteringar har behövt göras i senare konstruktioner.

Den nya fyrkonstruktionen sparade cirka 90 procent av den tillförda gasen. Det betydde att man inte behövde ladda ackumulatorerna på nytt mer än en gång om året, om man ville, och att obehagliga fyrar kunde placeras på de mest otillgängliga platser, dit man på grund av svåra naturförhållanden kunde komma fram endast en kort tid på sommaren. Detta betydde en enorm kostnadsminskning både vad gällde gas och personal.

Klippfyren installerades på allt fler platser utefter landets kuster och utlandsleveranserna tog fart. AB Gasaccumulator hade tagit fram en produkt som gjorde att företaget växte snabbt, och snart också under Gustafs verkställande ledning. Men Gustaf levde inte bara på gamla lagrar. Han fortsatte oförtrutet att ta fram nya tekniska produkter med acetylengas som grundelement.

Som verkställande direktör i Gasaccumulator börjar Gustaf resa runt i världen för att göra affärer. Den nya situationen passade honom inte så bra: "All tid går åt till löpande göromål, trots att jag egentligen så litet som möjligt skulle syssla därmed för att få tid att tänka på nytt." (Citatet hämtat från Erik Wästberg 1938). Han inser att en annan arbetsfördelning måste komma till stånd och som ett resultat av detta anställs ytterligare en ingenjör som ska göra långresor till USA, Kanada, Kina och andra länder för att sälja klippfyren, som nu efterfrågas över hela världen.

Med mer tid för innovationsarbetet kom nästa stora genombrott för Gustaf, genom konstruktionen av solventilen, den mest beundrade uppfinningen av Gustaf. Genom solventilen kunde solstrålningen utnyttjas för att ytterligare spara gas i klippfyren. Nu började Gustafs uppfinningar uppmärksammas av den svenska pressen. Nya Dagligt Allehanda gör ett reportage i Gasaccumulators verkstäder och skriver att "allt tyder på att vi här stå inför en under uppsegling varande världsindustri".

På det personliga planet innebar uppfinningen av klippfyren och solventilen att Gustaf kunde bygga upp en betydande förmögenhet, låt vara att en del av denna förmögenhet bestod av aktier i bolaget, vilket var en tämligen svårrealiserbar tillgång, men likafullt en förmögenhet.

I längden kunde Gustaf inte avstå att göra långresor i syfte att träffa nya affärsavtal. Han var bland annat tvungen att resa till USA för att försvara sina patent innan det blev möjligt att etablera ett dotterföretag i USA. Gustaf var inte särskilt imponerad av amerikanarna. Han fick ett personligt anbud, som var mycket smickrande, men han ville hem till Sverige: "Amerika är inte ett land att längta efter. Det har, så vidt jag ser, långt flera skuggsidor än ljussidor i jämförelse med Europa. Alla svenskar jag träffar i New York önska sig åter till Sverige, bara de där kunde förtjäna sitt uppehälle." (Citatet från Erik Wästberg 1938). Han beundrade visserligen mycket i Amerika, den djärva företagsamheten och den ohämmade experimentlustan. Men den ständigt selsatte Gustaf kunde också uttrycka sig på följande sätt: "Yankees är faktiskt lata, utom då det gäller spel och affärer." (Citatet från Erik Wästberg 1938).

Men framgångsvågen för Gasaccumulator vände plötsligt år 1909. All den kredit som företagit hade kunnat uppbringa för sin expansion hade anlitats till bristningsgränsen. Konkursen var nära förestående. I det läget var det ett par herrar från Lidköping som startade en livräddningsaktion och företaget kom på

fötter. För Gustaf innebar rekonstruktionen av företaget att han nu blev dess verkställande direktör, vilket han egentligen inte ville bli. Han uppfattade sig själv som en tekniker, inte en affärsman.

Som verkställande direktör fick han emellertid ånyo ge sig ut i världen för att demonstrera och sälja företagets produkter. Det var framför allt Sydamerika som drev upp exporten. Uruguay beställde en jätteleverans av bojar, Chile installerade Agasystemet i sina obefolkade kuster och svåra passager. Peru, Argentina och Ecuador var andra länder i Sydamerika som rejält fyllde på Agas orderböcker. Dälénfyrar började också blinka på Island och i Japan, Australien och Estland. Världserövringen var inledd och företagets export var runt 1910 cirka 80 procent av omsättningen.

Det konsortium i Lidköping som hade räddat Aga från konkurs såg nu sina aktier i Aga kraftigt stiga i värde, och flera av dem som ingick i konsortiet sålde sina aktier med mycket god förtjänst; därigenom sprack konsortiet. Lidköpings stad tillhörde också vinnarna på Agas uppgång; för de skattemedel som kom in till följd av försäljningen av aktier kunde staden bygga en bro över Lidan. Den kallades Aga-bron i många år, men är idag mest känd som Wennerbergsbron.

Fredagen den 27 september 1912 var en strålande vacker höstdag. Gustaf skulle medverka vid ett experiment i Botkyrka strax söder om Stockholm som

gick ut på att undersöka hur högt tryck ackumulatorerna kunde tåla. Man ville framför allt veta hur de reagerade vid eldsvåda och om vissa säkerhetsanordningar kunde anses tillförlitliga. Men något hände och en stålcylander exploderade i närheten av där Gustaf stod placerad. Hans liv gick att rädda, men han förlorade synen.

Medan Gustaf fortfarande var sängbunden ringde det från Vetenskapsakademin den 12 november år 1912. Gustaf Dalén hade tilldelats Nobelpriset i fysik "för hans uppfinningar av självverkande regulatorer att i kombination med gasackumulatorer användas till belysning av fyrrar och lysbojar". För Gustaf kom utmärkelsen som en fullständig överraskning. Trots sitt handikapp var han fast besluten att fortsätta göra uppfinningar, om än under medverkan av seende medarbetare. Han deltog i prisceremonin den 10 december, efter att ha tagit emot stora hyllningar av olika tekniska föreningar. Han hyllades också av den svenska pressen och 60 sångare från Musikaliska akademien sjöng samma sånger som under prisceremonin utanför hans bostad på kvällen den 10 december.

Aga-företaget fortsatte att växa. För bolaget var den tid, som började med den stora förkrigshaussen 1913 och slutade vid fredsslutet 1918, en tid av våldsam expansion. Vid utgången av 1913 hade företaget ett aktiekapital på 3 miljoner kronor (i dåtidens penningvärde). När år 1918 närmade sig var kapitalet 24

miljoner. På fem år hade det alltså blivit åtta gånger så stort. Samtidigt ökade vinsterna ständigt.

Gustaf fortsatte att leda Aga som verkställande direktör, även efter olyckan som berövade honom synen.

Aga hade från börjat haft sin tillverkning på Södermalm i centrala Stockholm. Men den ökade efterfrågan på företagets produkter ledde till att verksamheten flyttades till Lidingö. Fabrikslänga efter fabrikslänga sköt upp ur marken. På bara några år fördubblades verkstadsområdet, senare blev det fyrdubblat. Tjänstemannavillor byggdes i bergknallarna kring fabriksområdet, Bergsätra arbetarstad grundades, en järnväg anlades för att transportera tjänstemän och varor och en egen flotta anskaffades för arbetartransporterna till staden. Även Gustaf med sin familj flyttade till Lidingö. Gustaf kom under sin tid i Lidingö att engagera sig i kommunalpolitiken.

Berättelsen om Gustaf Dalén och hans innovationer fortsätter även efter den svåra sprängningsolyckan. Strängt sysselsatt med andra företagsärenden kläcker han den revolutionerande idén varigenom de ljusstarka fyrarna kommer att bli helautomatiska. Principen är, som alltid med Gustafs innovationer, oförsäktligt enkel, grundad på det faktum att en träbit brinner upp när den kommer över en låga.

Vid slutet av sin karriär som uppfinnare kunde Gustaf notera att de dalénska uppfinningarna fanns

på många ställen, där man inte fullt ut litade på det elektriska ledningsnätet.

Till grund för det stora och internationellt orienterade företag som Gustaf byggde upp låg rader av epokgörande uppfinningar. Gustaf drevs av en ständigt önskan att hitta nya tekniska lösningar, de verkställande uppgifter, som han anförtroddes, uppfattade han ofta som intrång i den kreativa sfär där han helst av allt ville vara. Inget tyder på att ekonomin var en stark drivkraft i hans gärning. Hans drivkraft var att utveckla nya metoder och nya produkter till nytta för sitt företag och samhället i övrigt. Inte ens den svåra olyckan kunde hindra hans skaparkraft.

Gustaf Dalén är en av de mest betydande personerna i uppbyggandet av ett modernt svenskt näringsliv och därigenom också en person som har haft en stor betydelse för det välstånd som vi har i vårt land.

Referens:

Erik Wästberg, *Gustaf Dalén. En stor svensk*, 1938.

MARIANNE AHRNE

SKAPARKRAFT MED FÖRHINDER

Det tog femtio år innan jag fick hund, och tur var kanske det. Hunden gör mig lycklig, men den hindrar mig också från att skapa. Drivkraften i skapandet är smärtan, den omöjliga kärleken, gåtan förborgad i den andre. Hunden är ett välbefinnande i nuet, ett flöde av tillgivenhet och alla gåtors slut. En svans som dunkar mot golvet, en nos i min hand ... det räcker. Jag är belåten. Men kan en belåten människa ha någonting att berätta?

Så börjar ett av mina kapitel i den bok jag tänkte skriva i ödemarken. Men mer än fem år har gått sedan jag flyttade hit, och boken är inte färdig. Hunden fick valpar, och sen kom det höns, och hönorna lade sig att ruva, och nu har jag åtta kycklingar. Två rävar stryker runt knuten. Med den ena har jag ett avtal. Han får varje kväll en stor portion hundmat mot att han låter hönsen vara ifred.

Det har funkat i fyra månader. Räven har vant sig vid min röst och kommer när jag ropar. Men häromkvällen kom en räv till och jagade bort den förste från matbunken. Jag vet inte vem av dem som var "min" men jag insåg komplikationen. "The winner takes it all" och då har förloraren inte råd att vara ädel. I morse låg det rävlort precis utanför hönsgården. Så friden jag så väl behöver för att kunna skapa infinner sig inte.

Jag borde ha insett det. Redan på väg mot huset den allra första dagen körde jag i diket med en fullastad bil. Jag hade försökt rädda en krukväxt som höll på att fladdra ut genom fönstret. Min tik Gwendolyn satt högrädd i baksätet och såg ut som drottning Victoria: "We are not amused". Men hon var alldeles oskadd, och jag skrev:

Medan vi satt där i gräset och väntade på väghjälpen skänkte jag en tanke åt den lyckliga tid då jag nästan ingenting ägde. I synnerhet inte krukväxter. Jag var en fri själ och ville inte vårda. Hela livet hade jag aktat mig för det. Inga barn, inga krukväxter. Hundar blev det ändå till slut, och undan för undan smög sig vårdandet på mig. Jag hade alltid sett det som en kvinnofälla. Men allt eftersom jag blev äldre upptäckte jag att det också var en mäktig kvinnodrog. Jag provade på. Körde fingrarna i jorden och började plantera – och ett schakt öppnades inom mig mot något ursprungligt; något jag saknat utan att veta om det. Matandet av fåglar och möss fyllde också ett behov hos mig själv. Jag

tyckte om det. Jag ville stå till tjänst. Det gjorde gott i själen.

Men vårdande och skapande är svåra att kombinera. Skrivandet kräver t.ex. att man kan avskärma sig från yttervärlden och gå in i arbetet med skärpt hjärna och full uppmärksamhet. Barn, hundar, fåglar och till och med krukväxter STÖR. Jag beundrar de kvinnor som lyckats skriva romaner "medan barnen sover". Jag tror inte jag skulle klarat det. Jag behöver få vara ifred på riktigt. Men här, i det nya huset kanske det skulle fungera. Tänkte jag... sedan vi kört i diket.

Det fungerade alltså inte. Men skaparkraft kan handla om mer än skrivande. Ett helt hus väntade på mig och bara skrek efter inredning. Det hade varit osynligt från början, gömt bakom sängar och skåp. De två danska familjer som ägt det hade vänner och barn som bott där eller kommit på besök. Motsatsen till hur jag ville leva, ensam i skogen med min hund. När rummen nu var tömda var det som om huset började andas, och jag såg hur vackert det var. Eller kunde bli. Jag packade upp flyttkartonger och kände mig som ett barn på julafton. Jag hade sex rum och kök och en gäststuga att inreda. Tveksamheten inför flytten var som bortblåst. Inredning hör nog både till den skapande och den vårdande sfären och är bland det roligaste jag vet. Ibland tänker jag att om jag hade pengar skulle jag kunna köpa ett nytt hus vartannat år bara för nöjet att inreda. Inreda och lämna bakom mig. Men nej, det skulle inte fungera. Jag är en trofast

typ. När jag inreder fäster jag mig vid allt, inte bara vid sakerna utan vid deras perfekta plats. Den harmoni som uppstår mellan tingen.

Mitt i inredning och målning kom Gwendolyns valpar till världen: ett verkligt skapelsens under. Jag slog in på ännu en av de vägar jag undvikit livet igenom: småbarnsmammans. Jag hade aldrig längtat efter barn, och jag tycker det är alldeles underbart att slippa ta hand om barnbarn. Jag har inte varit den moderliga typen, men om jag jämför mig med Simone de Beauvoir ligger jag ändå i lä. "Jag behöver ingen kopia av Sartre," sa hon, och så var det med den saken. Jag tror inte hon hade en gnutta moderlighet i kroppen. Hon förstod sig inte på varelser som saknade talets gåva. För mig var det annorlunda. Jag var som hon ointresserad av spädbarn, men djuren stod mig nära. Min längtan efter en hund präglade hela min barndom. Minsta lilla musunge väckte min kärlek och min drift att beskydda den. Och nu satt jag här i mitt hus med en tik och fem nyfödda valpar.

Jag säger inte att det var en dans på rosor. Att leva med fem valpar är nittio procent nattvak och lort, tio procent salighet och hundra procent oxytocinträsk. Jag förmådde knappt tänka. Men hjärtat var vidöppet och kärleken gränslös. Att bara titta på valparna när de öppnade ögonen eller började tulta omkring och leka kändes plötsligt lika meningsfullt som att skriva en bok. Samtidigt var det rätt skönt att veta att det bara skulle ta åtta veckor för dem att växa

upp – inte arton år. Jag skulle en dag få min frihet tillbaka.

Friheten ... den hade alltid varit min ledstjärna. Men så en dag drabbas man av kärlek, och kärleken binder. Oavsett om man älskar en man eller en hund vill man vara där den älskade är. Det är ett band som är självvalt. Nej, fel ord... För inte väljer man den kärlek som drabbar en? Inte väljer Gwendolyn att älska sina valpar eller, om så skulle krävas, att skydda dem med sitt liv? Det bara sker, det finns inskrivet i henne. Och jag som aldrig förstått mig på gullandet med en mänsklig baby kunde plötsligt inte få nog av de fem korvliknande varelser som kravlade runt i korgen. Inte hann jag skriva!

Men även när jag inte fick någonting gjort som syntes utåt, så gick jag "i mina tankar". Min hjärna är upptagen av att skriva, av att formulera sig. Det mesta driver bort som drömmar, men någonting fastnar och hamnar till slut på ett papper. Till och med när jag drömmer om natten skriver hjärnan. Ibland på svenska, ibland på franska. Mer sällan på engelska, men det händer att den försöker sig på ett språk som jag bara kan fragment av: tjeckiska eller polska. Hjärnan sysslar med ord. Det finns en berättelse om Aksel Sandemose som jag återger ur minnet och som därför kanske inte är helt exakt. Men min hjärna har arkiverat den för att den kände igen sig. Sandemose hade ett lantställe och när han var där älskade han att stå i trädgårdslandet och luta armarna mot grepen och TÄNKA. Då kom ofta

någon granne som visste att man inte fick störa den store författaren när han arbetade. Grannen började: "eftersom du ändå ingenting har för dig..." Och så var den tankekedjan förstörd och orden borta med vinden.

Jag fick trots allt en del arbete gjort. Mitt i den mest intensiva perioden med valparna hade jag deadline på en pilotfilm till en indisk dokumentär som jag filmat delar av under vinter och vår. Nu för tiden krävs ofta en pilotfilm för att få finansiering. Ett Moment 22 så gott som något eftersom man inte heller kan åstadkomma en pilotfilm utan pengar. Min senaste inspelning i Indien hade jag betalat själv. Jag hade kommit hem med fem – sex timmars råmaterial från ett dubbelbröllop där två systrar samtidigt giftes bort: Puja femton och Sharmila tio år gammal. I Indien, precis som i Sverige, är barnbröllop förbjudna, men i Indien, precis som i Sverige, ser man genom fingrarna med eländet. I Indien för att det mest drabbar fattiga, i Sverige för att man hycklar med allt som har med "mångkultur" att göra.

Jag hade fått förtroendet att vara med på det här bröllopet för att jag känt flickornas mamma, Santosh, sedan hon var elva år gammal och då gjort en liten film med henne i Jaisalmer där hon bodde om vintern. Santosh tillhörde Bhopafolket, en nomadstam där många är musiker, sångare, målare och sagoberättare. Hon var ett intagande barn och hade vuxit upp till en vacker men i förtid sliten ung

kvinna. Trettiofem år gammal hade hon fött elva barn varav nio överlevt. Fem av dem var flickor. En enda dotter var nog för att ruinera en fattig familj. Fem var en katastrof. Men klarade man att gifta bort två åt gången kunde man i alla fall hålla vissa kostnader nere.

Vi filmade bröllopsförberedelser och bröllop i Shri Madhopur, där Bhopafolket samlas under bröllopssäsongen i maj. Det var inte riskfritt. Jag hade den här gången ett helt indiskt team, foto, ljud och chaufför. De var vaksamma och lite nervösa. Ingen ville hamna i fängelse. Bhopafolket höll till på en vidsträckt ökenslätt nära ett gammalt tegelbruk i utkanten av stan. En del bodde i låga tegelhus murade med lera och kodynga, andra i enkla tält. De mindre barnen sprang nakna. Det var så varmt att man knappt kunde andas. Men överallt kokade det av aktivitet.

När vi anlände hade bröllopsriterna just tagit sin början, och var kväll smordes Puja och Sharmila in i en knallgul smet av gurkmeja avsedd att bleka deras hud. Ju ljusare, desto finare är fortfarande regel i Indien. Det avspeglas i tidningarnas kontaktannonser där "fair skin" hör till det mest efterfrågade när man söker sig en brud. Alla kvinnor runt Puja och Sharmila hjälpte till att ganska hårdhänt gnugga in det gula på varje synlig kroppsytta. För Puja som i varje fall börjat få lite kvinnliga former fick det räcka med ansikte, hals, armar och ben. Hon var klädd i en mycket vacker, lätt mönstrad ceriseröd klänning

med puffärmar – långt ifrån den traditionella sarin men en klänning som hon uppenbart älskade. Nu blev den fläckad av gurkmeja. Sharmila som var en lång men pinnsmal barnunge satt i bara trosorna och fick finna sig i att bli inbakad från topp till tå. Även de hjälpande kvinnorna smorde in sig så länge smeten räckte. När Puja och Sharmila mest liknade två tufsiga kanariefåglar blev de matade med skedar av honungsvatten och med små vita, snäckskalsliknande kakor av stelnat socker. Sen utbröt sång och dans. Kvinnorna drog ner sina slöjor över ansiktet och dansade med graciösa handrörelser.

Under vinterfilmningen i Jaisalmer hade jag frågat Sharmila om hon visste vad det innebar att bli gift.

– Man får dansa! svarade hon då och sprack upp i ett stort leende.

Sharmila var fortfarande glad, men Puja var oavbrutet sorgsen. Hon förstod mer av vad som väntade. Hon ville inte men underordnade sig. Det skar i hjärtat att se.

När flickorna sista gången smordes in med gurkmeja fick också Puja klä av sig så att hela kroppen skulle bli så ljus som möjligt. Kvinnorna skylde henne med sina saris så att männens blickar inte skulle nå henne. Inte heller Nishant, min indiske fotograf, fick dokumentera just detta. Det spelade ingen roll; vi hade redan fått bra bilder. Efter behandlingen, när smeten torkats bort och flickorna tvättats och schamponerats fick de åter dra på sig

sina klänningar. Sedan reste de sig upp på en liten avsats, där de långsamt skalade av sig klänningarna, lät dem falla till marken och trampade på dem med fötterna: en symbol för att de lämnade det gamla livet bakom sig innan de beredda på det nya steg ner från upphöjningen och sveptes in i rött. Det var som att se fjärilar krypa ut ur sina puppor. Men jag tror att Puja sörjde också sin vackra, ceriseröda klänning som aldrig skulle användas mer.

En stor del av bröllopsförberedelserna gick till matlagning i industriell skala. Ofattbart många gäster skulle utspisas, och kockarna stod huller om buller vid wokfat med en meter i diameter. De rökte beedis och svettades. Tomater, lök, morötter och allehanda grönsaker vräktes ner i faten av hackande och skalande assistenter. Det doftade ingefära, koriander, kummin och kanel. I andra fat lagades någon form av samosas, och runt omkring knådades deg i stora berg. Jag överdriver inte. Deghögarna var en och en halv meter breda och fyra tonårspojkar knådade tillsammans genom att trampa runt i degen på handflator och knän. Alla kockar var inhyrda brahminer eftersom den brahmin som skulle förrätta vigseln inte kunde äta något som tillagats av en kock från lägre kast. Jag tänkte på hur hårt Santosh och hennes man Setaram vanligtvis måste slita för att få råd till den enkla mat, oftast bara dhal och chapatis, som krävdes för att överleva vardagen. Hur gick det ihop med detta plötsliga överdåd? Svaret är naturligtvis att det inte gick ihop. Santosh och

Setaram hade lånat pengarna och skulle bli skuldsatta för livet, och bekymren var ingalunda över. Efter Puja och Sharmila hade de tre döttrar kvar.

Under dagen och kvällen anlände ännu fler gäster. Santoshs lillebror, som jag mindes från filmen jag gjort 1989, hade blivit en stilig man. Han kom i täten för en skara vänner och släktingar som dansade fram med rupeesdollar i händerna. En annan procession, enbart bestående av kvinnor, bar stora krukor på sina huvuden, en mindre ovanpå en större. Krukorna var fyllda med vatten och gröna växter – symboler för fruktsamhet. En liten musikkår blåste, tutade och trummade. Det var dags att ge gåvor. De skrymmande föremålen – en splitterny säng och allehanda köksutrustning stod redan utanför huset. Också jag hade med mig presenter. Puja fick ett brett silverhalsband som jag ärvt efter min mamma. Så fint silver går inte att få tag på i Indien, och det lyste mot hennes bruna hud. Jag såg att åtminstone Santosh blev glad. Också Sharmila fick ett silverhalsband men lite enklare, som jag köpt i Grekland.

Precis i skymningen anlände brudgummen, till häst som sig bör, klädd i vitt, rött och guld och med huvudet krönt av en konstfärdigt flätad turban.

Hästen var en skäck, en ädel men något luggsliten arab. Orkestern spelade. Det borde ha varit vackert och glädjefyllt. Men brudgummen kunde inte rida och satt som en hösäck i sadeln. Han var gudskelov ung, inte mycket äldre än Puja, och skulle sett bra ut

om han inte varit så bottenlöst dystert. Han ville nog inte gifta sig han heller. Puja och hennes blivande man hade sett varandra en enda gång tidigare, vid förlovningen. Hur skulle deras liv bli tillsammans? Det var vad jag så småningom ville återvända och filma.

Det finns ett drag av vampyrism i varje dokumentär som handlar om levande människor. Det är inte vad som driver mig, men det går inte att förneka. Jag kände det allt starkare när Sharmilas brudgum lite senare anlände till festen. Han kom till fots; man hade inte haft råd att hyra honom en häst. Han var enkelt klädd i vit kurta men hade utrustats med en överdimensionerad röd turban med plym. Hans ögon var sminkade med kol, han gick inåt med fötterna och var så liten att han nog bara skulle räcka sin långa brud till axeln. Tio år, tänkte jag. Så uppenbart ett barn! Fattade han ens något av vad han tvingades in i?

Båda brudgummarna behängdes med knallorange blomstergirlander, och några av gästerna nålade fast rupeesedlar på deras kläder. Så fördes brudarna ut. Det var två röda bylten, totalt täckta av slöjor och sarityg. Förmodligen kunde de inte ens se handen framför sig. De placerades på en liten matta bredvid sina blivande män och bands fast vid dem med en vit långsjal. Ceremonin kunde börja. Brahminen rabblade böner i hög fart. Gästerna pratade och skrattade sinsemellan och verkade inte fästa någon större vikt vid hans ord. Efter en stund

fick paren, ett i taget, resa sig upp och cirkla tre gånger runt en eld som brahminen hade tänt. Bruden släpades efter brudgummen i det vita tygrepet. Som en ko på marknad, tänkte jag.

Riterna drog ut på tiden, och alla gladdes när de äntligen var över och det blev tid för mat: en kopiös middag. Gästerna åt tills de storknade. Det som ändå blev över kastades helt sonika ut i naturen. Indier städar och sopar noggrant sin egen tomt, men allt som är utanför den ses som en avskrädesplats. Nu kom kor, getter, grisar och hundar och kalasade på resterna. Korna och getterna åt också upp papperstallrikarna. Indiska kor är vana vid en kost på papper och kartong, och även getter och grisar verkar kunna smälta det mesta.

Jag var lite fascinerad av Shri Madhopurs bestånd av grisar. På grund av värmen började vi alltid filma i soluppgången. Då var det de fläckiga grisarna som ägde hela stan. Människor är visserligen alltid i rörelse, men här i Vilda Östern, fanns platser helt dominerade av grisar. Lite senare kom de prydliga skolbarnen i sina blå och vita uniformer. Flickornas hår var flätat eller uppsatt, och jag tittade på dem och tänkte på Puja och Sharmila som aldrig fått gå i skolan. Deras bröder fick däremot lite skolning – ett år eller två – sen var de redo för arbetslivet. De två äldsta, tolv och fjorton år gamla, jobbade redan på ett bygge.

Jag minns inte riktigt längre när i processen den stora utdelningen av bröllopsgåvor ägde rum. Men

också den gjorde mig häpen. En man stod som en auktionsutropare och skrek ut vad som givits och av vem. Presenterna visades upp i all sin prakt och kastades sedan huller om buller på framställda repsängar. Det var dyrbara saker: saris i mängd, alldeles nya och fortfarande förpackade i plast, halsband, ringar och armband, grytor och pannor, täcken och filter. Det var inte billigt att hålla bröllop, men det var heller inte gratis att vara bjuden som gäst.

Nu var flickorna gifta, men den första natten fick de tillbringa i sitt eget hem. Nästa morgon väntade ännu en ceremoni – den som innebar ett farväl till familjen och en början på det nya livet. Inför detta sminkades de små brudarna noggrant. Lerhuset var packat med kvinnor som alla hjälpte till. Sharmila njöt än så länge av stunden och uppmärksamheten, men Puja var gravallvarlig. Hennes magnifika, tjocka hårman kammades traditionellt och mittbenan färgades röd. Håret samlades i en fläta i nacken. Man sminkade hennes ögon med kol, och man målade hennes läppar och naglar. Hon hade på sig alla smycken hon ägde, men starkast lyste silvret från min mammas halsband. Det var magiskt. Jag var glad att jag kunnat ge henne det. När Puja var som vackrast sveptes hon in i en röd slöja som totalt dolde hennes ansikte och kropp. Hon leddes ut till brudgummen som redan satt och väntade under bröllopbaldakinen. Han såg fortfarande deprimerad ut, tittade envist rakt ner i marken.

Också Sharmila leddes ut och placerades vid sidan om sin lille make. Brahminen inledde riterna, och jag såg att Puja grät tyst bakom slöjan. Hon hade ingen näsduk, så hon torkade tårarna med den. Också nu var hon sammanbunden med sin man genom en lång sjal. När hon skulle iväg och man reste henne upp var hon nära att svimma och kvinnorna fick hjälpa henne på benen. Mannen la sjalen över axeln och drog Puja efter sig som en motsträvig ko. I det ögonblicket brast alla fördämningar. Puja slet sig från brudgummen och försökte gråtande fly. Men kvinnorna fångade upp henne och började fösa henne mot bilen som skulle föra henne bort. Brudgummen hade redan hunnit in i den, men Puja kämpade emot, ju närmare bilen, desto våldsammare. Den milda, undergivna flickan hade förvandlats till en förtvivlad furie. När kvinnohopen pressade in henne i bilen brast det också för Santosh. Hon vrålade ut sin sorg, och den smittade varenda kvinna. Alla visste vad som väntade, alla hade varit med om det, alla grät.

Också jag, lite diskret, och jag tror det var lika illa med mitt team. Men Nishant filmade, och ljudkillen Farouk hängde med. Den vita, bröllopspyntade bilen försvann i ett moln av damm.

Nu samlades alla kvinnorna runt Santosh och tröstade och vaggade henne – medan mannen, Setaram, en bit bort klappade ihop totalt. Han föll till marken och klamrade sig fast vid benen på en släkting. När männen försökte resa honom upp igen

föll han tillbaka till marken och storgrät.

– Filma honom inte! ropade någon.

Nishant sänkte kameran. Det var som om männen skämdes en smula över den starka känsloyttringen hos en annan man. Men kvinnorna skämdes inte. De förde med sig Santosh in under en tältduk, klappade och tröstade henne tills allt plötsligt svängde. Någon kom med ett skämt – rätt ordentligt fräckt, förstod jag senare – och när jag naivt frågade vad en viss gest betydde och upprepade den, skrattade alla, också Santosh, som besatta. Jag hade utan att veta om det gjort något obscent. Det blev förlösande. På något sätt påminde mig allt detta om flera andra kulturer jag upplevt: om närheten människor emellan i den stora sorgen och i det stora skrattet och om hur det ena kan slå över i det andra. Hur man verkligen ÄR ledsen – men hur man också behöver ett tillfälle där det är tillåtet att leva ut all den sorg som man annars så lätt stänger inne. Och hur skrattet kommer tillbaka när sorgen har fått utlopp. Vi i vårt tystlåtna land missar ofta detta. Vi går här med vår inestängda sorg.

Det var den här berättelsen som jag ville komprimera till en pilotfilm. Men det var inte alldeles enkelt. Jag kunde inte lämna valparna, och min klippare satt i Stockholm. Förr klippte jag med förtjusning alla mina filmer. Jag älskade det arbetet och hade med tiden blivit god vän med Stenbecksbordet. Efter dagar och nätter av övning hade jag fått flow. Det tekniska stod inte längre i

vägen för det kreativa. Det hade till och med blivit en del av njutningen. När all klippning nu skedde i datorer var det som om jag förlorat en del av mitt yrke. Jag kunde lägga scener i ordning på ett primitivt sätt, men någon virtuos var jag inte och skulle aldrig bli. Dessutom låg allt material från Indien i ett system som krävde att jag först skrev upp tidskoderna för varje tagning. Det blev packar med papper fulla av siffror. Nåväl, det måste göras, men det var så själsdödande att jag hellre bytte tidningar i valphagen och langade ut lort. Till slut kom min klippare och jag överens om att inte göra en reguljär pilotfilm utan snarare en femton minuters presentation av människor, stämningar och situationer. En skiss. Då kunde jag maila honom vilka scener och tagningar jag ville ha med, och han klippte ihop ett förslag. Efter ett par turer fram och tillbaka var vi överens. Det var dumt av oss. För hur mycket man än säger att det man skickat in bara är en skiss eller ett smakprov så blir det sett och bedömt som ett färdigt resultat. Det svar som så småningom kom från Filminstitutets konsulent löd:

(... Det är en både hjärtskärande och tuff historia, men jag saknar en överordnad intention och röst som kan ge projektet en unik stämma. Jag saknar en filmisk originalitet och ambition att skapa ett verk som kan både informera, men framför allt inspirera en reflektion över vårt samhälle i stort och ett mänskligt tillstånd som existerar inom oss själva – koppla denna värld till resten

av världen. Det är också svårt att se berättelsen, greppet och vad premissen fokuserar på.)

Jag hade ett LOC – "letter of commitment" – ett löfte om förköp från SVT, men jag gav så småningom upp. Jag skulle gärna följa upp de här flickornas öden, men jag är trött på att slåss för finansiering. Vissa hinder i skapandet kommer inifrån, andra utifrån. Då, när det begav sig, läste jag upp konsulentens brev för Otto Fagerstedt på SVT Dokumentär. Han skrattade högt.

– Hon kan inte ha sett en enda av dina filmer, sa han. Om det är något de INTE saknar är det en egen röst.

Konsumenten var ung, och jag är inte bitter. Men jag har svårt för kvasiintellektuell rappakalja. Jag tror inte man behöver krångla till det om man ska skildra en fattig familj och två flickors för tidiga bröllop. Det räcker att komma dem nära.

Det blev en lång utveckling från Brismene till Indien, men mellan sådana poler pendlar mitt skapande här. Brismene och Mongoliet, Brismene och Takla Makan, Brismene och Nanjing i Kina. Ibland far det hit, ibland far det dit, ibland far det ner i diket. Mest ner i diket vad filmprojekten beträffar. Jag har tappat räkningen på hur många filmer jag skrivit och skickat in och fått refuserade under den här tiden. Jag känner mig inte redo att sluta arbeta bara för att jag varit pensionär i några år. Men att få lov att arbeta är svårare än någonsin förr. Jag har

aldrig känt mig diskriminerad för att jag är kvinna, men vete katten om jag inte är det för att jag är gammal. I filmbranschen är man ofta ute efter den som är "ung och lovande" eller den som kan tänkas bli "en ny Bergman". Mitt bäst före-datum är i det avseendet passerat med råge. Som äldre kvinnlig regissör är jag inte längre "bankable" – ett modernt ord för någon man vill satsa pengar på. Eller ej. Men jag har ändå inte varit villig att ge upp och därför har BYTA LIV, boken jag börjat skriva, kommit i skymundan. Inte bara därför men också.

Under året som gått har min skaparkraft i mångt och mycket varit inriktad på att bygga hönshus. Eller snarare: ett palats för några bortskämda hönor och en tupp. Ett par chilenare har stått för själva bygget, men jag har designat och målat: solgula väggar, knallröda lister och hörn, grönt golv och sittställning med pinnar från skogen, grönvita ruvreden, en korg med hö, konst på väggarna och pelargoner i fönstren. Amplar med murgröna och krukor med basilika. Ett värprede inbyggt i väggen. Bjälkar i taket och tjockt med kutterspån på golvet. Det har varit en stor glädje, och i slutet av maj flyttade hönorna in. Jag tror att berättelsen om dem och om tuppen Adolf – efter min morfar, inte efter DEN ANDRE – får bli min nästa bok. Det är skönt med skrivande. För även om jag gärna skyller min oföretagsamhet på hundar, höns och räv, så vet jag innerst inne att den bara beror på mig själv.

ANJA PRAESTO

HE'S GOT THE LOOK

Han är kanske en av tio i världen. Dockmakare, modellmakare, skulptör och exteriör människorekonstruktör – ett sällsynt yrke som det är svårt att sätta en exakt titel på, för det Oscar Nilsson utför är unikt.

Möt en konstnärssjäl som hoppade av arkeologstudierna för att ägna sig åt sin passion; att ge personer från det förflutna ett utseende.

När lockhällen över ännu icke undersökt kvinnograv i Varnhem togs bort inför en andäktig publik försommaren 2009, blottades ett välbevarat, mycket vackert skelett. Det var kvarlevorna efter Kata, en kvinna från 1040-talet som blev ca 30 år innan hon dog. Hon begravdes på hedersplats vid en sedan länge försvunnen kyrka strax intill den nuvarande klosterkyrkan i Varnhem.

Är man yrkesskadad när man tycker skelett är vackra? Förmodligen, men den faiblesen upptäcker jag att jag delar med modellmakare Oscar Nilsson,

när vi möts i hans ateljé i Tumba utanför Stockholm.

– Kata har ett väldigt fint kranium, säger Oscar Nilsson och pekar på kindkotor och näsben. Han tillägger skrattande; Det finns kanske en risk att låta som en rasbiolog, men vissa formationer i ansiktet tänker jag mig som vackra.

– Den färdiga Kata är dock ingen underskön kvinna, aningen grov med bred näsa och lite maskulin haka. Men hon har karaktär. Jag gillar henne.

Kata är en av de många historiska personer som Oscar Nilsson återskapat, eller gett ett utseende kanske man ska säga. Hans specialkunnande handlar nämligen om att rekonstruera ansikten utifrån arkeologiska fynd, det vill säga kranier. På hans meritlista, förutom Kata, står historiska personer som Birger jarl, Bockstensmannen och Bäckaskogskvinnan.

– Det här är ett yrke där jag kan gagna mitt stora historieintresse. Det är en kombination av intellektuell stimulans och det hantverksmässiga och konstnärliga, säger Oscar Nilsson.

– Mitt första uppdrag var på Armémuseum i Stockholm som skulle byggas om och göras mera familjevänligt. De ville satsa på figurer, från fullskalefigurer och mindre figurer i ett fält inne på museet. Det första rena rekonstruktionsuppdraget jag hade var stenåldersfamiljen från Bergsgraven i Linköping, sedan dess har det rullat på.

Idag utgörs 75 procent av Oscar Nilssons uppdrag av rekonstruktioner. Resten är påhittade figurer eller

porträtt som till exempel Astrid Lindgren och Winston Churchill. De flesta uppdragsgivarna är museer och andra historiska och arkeologiska besöksmål som vill levandegöra sina utställningar. Ett jobb har han haft åt polisen, ett kriminalfall.

– Det gällde ett misstänkt mord, man hade hittat kvarlevor av en man och ville efterlysa personen genom att ta fram utseendet. Men det var inte ett av mina trevligaste uppdrag, det kändes för påtagligt, säger Oscar Nilsson.

Ett konstnärligt barn

Det var under arkeologistudierna som Oscar fick upp intresset för rekonstruktioner. I studentlitteraturen fann han en artikel om en engelsk "medical artist", Richard Neave, som återskapat utseende på Philip den II.

– Jag minns så väl den kicken jag fick av det jag läste, säger Oscar.

– Tänk att kunna kombinera mitt historieintresse med min skaparådra och att få jobba realistiskt utifrån skelett. Jag läste allt jag kom över om sådana rekonstruktioner, tog kontakt med Richard Neave och blev inbjuden till honom. Det blev min första skola inom området.

Något av sina talanger har Oscar Nilsson måhända ärvt av sin konstnärliga mor som var kartritterska, som sydde och tecknade. Den analytiska sidan från far som var trafikingenjör. Självt hade Oscar

siktet inställt på att bli illustratör, men det blev inte som han tänkt sig.

– Jag ritade mycket som liten och sökte till grafisk design på Konstfack, men kom inte in. Då blev det arkeologi istället, fast jag kom bara tre terminer då jag fick det där erbjudandet från Armémuseum.

– Då var jag bara 25 år. Att hoppa av studierna kunde verka dumt men för mig kändes det självklart att kasta mig ut när jag fick chansen. Jag hade gjort det även idag. Nu kan jag leva på mina rekonstruktioner och jag har kommit hit genom lite tillfälligheter men också tur, envishet och tålamod, berättar Oscar Nilsson.

Som yrkesutövande modellmakare är Oscar Nilsson tämligen ensam, även internationellt sett. De som finns konkurrerar förstås om uppdragen runt om i världen, men genererar också intresse för varandras rekonstruktioner och arbetsmetoder.

– Vi är kanske fem till tio i världen som håller på med detta. Det är ovanligt att bygga upp ansikten och våga säga att ”så här såg den personen ut”. Men jag jobbar med öppna kort och redovisar stegvis hur jag gör och vilka vägval som tas.

– Jag var snudd på att få ett uppdrag i Egypten, Tutankhamon, men de ville även ha 3D-modellering. 3D-animation i dator och den nya printtekniken kommer stort. Där har jag inte slagit mig in än, kanske kan det bli nästa steg. Att få jobba med mumier hade varit väldigt roligt, säger Oscar Nilsson.

Skapandeprocessen

Med rättsmedicinsk teknik går det att ta fram mycket om en persons utseende, men hur personen sett ut påverkas också av det liv han eller hon levt. Hår och skägg, ärr, broskbildning och om personen har haft skägg eller ordnat sitt hår på något särskilt sätt blir en blandning av konstnärlig tolkning och kunskap om tid och miljö.

- Det jag tar fram är ett grundutseende, som bygger på ganska säkra fakta och mätvärden. Sen blir det färdiga ansiktet alltid ett resultat av tolkningar, det är oundvikligt, säger Oscar Nilsson.

- Allt handlar om proportioner, hur detaljerna i ansiktet förhåller sig till varandra. Jag tittar på hur vävnaden har vuxit, på vinklar på näsben och kindben, på muskelfästen.

- Det finns också fastställda mätvärden som jag går efter, ett trettiotal anatomiska mätpunkter som har samlats in internationellt under drygt hundra år.

Originalskallen CT-skannas på sjukhus, en slags superröntgen som får med alla vinklar och vrår, med väldigt tät bildinformation. Därefter tillverkas en kopia på kraniet i vinylplast. Med den som grund börjar själva ”byggandet”, först med utplacering av träpeggar på de trettio mätpunkterna.

- Jag fyller ut med lera tills peggarna är täckta. Det är denna fas där jag försöker få fram de individuella dragen. Det är ett skulpterande, muskel för muskel, berättar Oscar Nilsson.

– Sedan är det dags att göra huden. Då gör jag en gjutform i gips eller silikon, en exakt form av skulpturen, som alltså blir negativ. Sedan gjuter jag ansiktet i silikon genom att hälla eller pensla silikon i formen.

– Det blir som en cirka 2 cm tjock mask, inuti den använder jag glasfiber för att få det stabilt. Silikon är dyrt, men väldigt hudlikt och bland annat går det att få hårstrån att se ut som om de växer naturligt.

Därefter är det dags för ögon och andra ytliga detaljer. Emaljögon importeras från Tyskland. Fram tills för några år sedan kunde man inte fastställa hårfärg och ögonfärg, men DNA-tekniken utvecklas snabbt och idag vet vi att till exempel Kata hade blå ögon.

– DNA blir mer och mer viktigt, då får man bort det spekulativa momentet i processen, säger Oscar Nilsson.

– Över huvud taget är det just de vetenskapliga inslagen som gör projekten extra spännande, när man får in mer träffsäkert material.

Mumier och medeltida maktpersoner

Att det inte kan bli hundra procentigt porträttlikt vet vi, men går det att säga något om hur nära det verkliga utseendet man kan tro sig vara? Kan man till exempel göra avbildningar av levande personer?

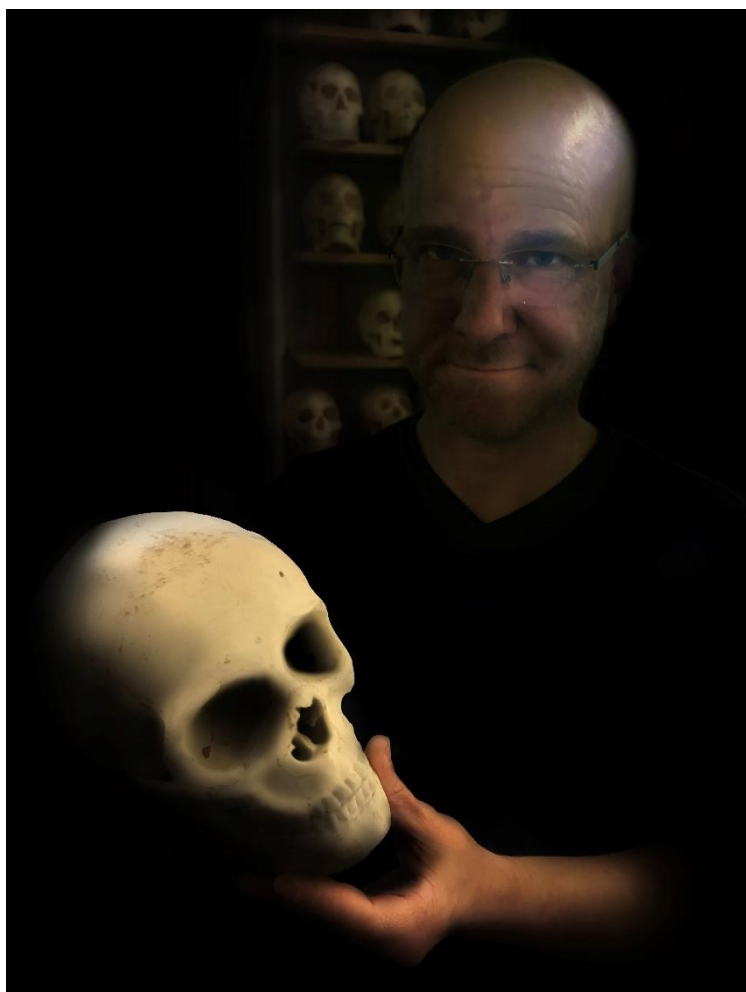
– Jag har testat att göra rekonstruktion av en person som lever idag. Det var ett konstprojekt som

handlade om identitet, det var på en man i USA. Jag fick veta ålder, kön, vikt och etnicitet samt de obligatoriska mätvärdena på skallen. Det blev ganska rätt. Så låt säga att man uppnår någonstans mellan 70–90 procents likhet.

I skrivande stund står Oscar Nilsson inför en rekonstruktion av den så kallade Bredgårdsmannen, det äldsta relativt kompletta skelettet i Sverige. Från jägarstenåldern.

På Oscar Nilssons önskelista står som sagt att få jobba med mumier. Men också att få vara med från början, från en gravöppning till den färdiga rekonstruktionen.

– Birger jarl var väldigt kul att få jobba med. Hade jag kunnat vara med vid gravöppningen av hans son Magnus Ladulås grav i Riddarholmskyrkan skulle det varit häftigt. Men det projektet avstannades tyvärr innan man hittat den medeltida kungen.

HELENA STÅLNERT

ESTRID ERICSON FRÅN HJO

Skapare av Svenskt Tenn – inredning i världsklass

Det är inte alldeles lätt att hitta fram till en av Svenskt Tenns viktigaste leverantörer i Skaraborg. En blygsam skylt, lite medfaren, pekar in mot det lilla företaget, strax utanför Moholm.

Det är långt ifrån Svenskt Tenns eleganta butik på Strandvägen i Stockholm. Den butik som startades av skaraborgaren Estrid Ericson, en av svensk inrednings starkast lysande stjärnor.

Men banden mellan det lilla familjeföretaget Humstorp Metall utanför Moholm och butiken på Strandvägen är starka och långvariga. I 40 år har de tillverkat den ikoniska Vänskapsknuten, ljusstaken

som är en symbol för vänskap och fred, skapad av Josef Frank, strax innan andra världskriget bröt ut.

I den lilla verkstaden har många av Svenskt Tenns föremål tagit form. Askar, skålar, dekorationer i tenn. När jag kommer dit sitter grundarna Erik och Inger och arbetar med det välkända lejonet i tenn. Under en rad år tillverkades här också många av Svenskt Tenns lampor. Idag är det Vänskapsknuten som dominerar. Tillverkningen kräver djup och gedigen hantverksskicklighet. Kunskap som gått i arv till sonen Oskar, som stolt konstaterar att man inte haft många reklamationer sedan han tog över för snart tio år sedan och säkert inte innan dess heller. Här släpper man inte kontrollen. För säkerhets skull kör de själva med den lilla transportbilen upp till Stockholm när det är dags för leverans. För Oskar har resorna till Stockholm varit en tradition sedan barnsben. Han minns tanterna i den fina butiken, som vänligt nöp honom i kinden. Och att regelbundet komma till butiken på Strandvägen och se föremålen i den vackra miljön är fortfarande en viktig bekräftelse för en hantverkare från Skaraborg.

Estrid Ericson, född 1894, var endast ett år gammal då familjen flyttade till Hjo. Det var här hon växte upp och så småningom tog sin realexamen. Hennes far drev hotell Royal och kanske var det redan där, när det dukades till stadens större fester, som hon fick sina idéer till vackra dukningar. I Estrid Ericsons gamla skola, idag en del av kulturhuset i Hjo, finns en fin utställning om stadens mest kända

kvinna och entreprenör. Hennes historia är en berättelse både om skaparkraft och kvinnokraft.

År 1919, när hon fyllt 25, var hon färdig med sin utbildning till teckningslärare vid Tekniska skolan (numera Konstfack) i Stockholm. Bara fem år senare startade hon Svenskt Tenn med tennkonstnären Nils Fougstedt som närmsta medarbetare. På kort tid fick verksamheten fäste i inflytelserika kretsar och hon bjöds in att delta i en rad internationella sammanhang redan som mycket ung. När verksamheten flyttade till Strandvägen, 1927, var det fortfarande tennföremål som var huvudverksamheten. Det var presentartiklar, smycken, speglar och ljusstakar. Först när Estrid Ericson skulle skapa sitt eget hem började hon intressera sig på allvar för inredning, som då också omgående blev en del i affärsverksamheten. Hon inledde samarbeten med välkända möbelarkitekter och möblerna kom nästan direkt att karaktäriseras som banbrytande. Hon fick inredningsuppdrag för prins Sigvard Bernadotte och inredde på våren 1933 ett av de välkända Per Albin-radhusen i Ålsten i västra Stockholm. Det här var en tid då hennes inredningsstil var avskalad och färgskalan var sober: vitt, duvgrått och jordbrunt dominerade. Fjärran från vad som komma skulle.

Samarbetet mellan Estrid Ericson och Josef Frank inleddes 1932. Han var då en väletablerad arkitekt i Wien, starkt engagerad i sociala bostadsprojekt, som barnhem med markkontakt och ljusa arbetarbostäder. Han var gift med en svenska och paret flyttade

till Stockholm 1933, inte minst till följd av de allt tydligare anti-semitiska strömningarna i Österrike.

Estrid Ericson. Foto Lennart Nilsson

Den raffinerade enkelheten, som dittills varit Estrid Ericsons signum, ersattes av starka färger och vilda mönster, utan tidigare krav på måttfullhet. Den sväl-lande Liljevalchssoffan, faktiskt ursprungligen skapad för en enrummare, i kombination med lätta, smäckra bord och stolar förvirrade, förfärade och fascinerade dåtidens smakelit. Men chocken lade sig snabbt. Ända sedan dess, i runt 85 år, har Josef Franks möbler och tyger behållit en stadig position på den svenska designtoppen. Hans möbler och tyger ihop med Estrid Ericsons förmåga att bygga interiörer, duka vackra bord och skapa stämningsfulla miljöer har överlevt alla trender och strömningar, alltifrån rekordårens 50- och 60-tal, proteströrelsernas 70-tal och de senaste decenniernas avskalade och sparsmakade inredningsmode. Deras samarbete gav dem världsrykte redan på 30-talet, på världsutställningarna i Chicago, Paris, Washington, Prag, New York och Paris m.fl.

Estrid Ericson var en person som, som det brukar heta, gick sin egen väg. Trots ett konventionellt yttre, med treradigt pärlhalsband och sidenklänning, tånjde hon gränser och bröt mot konventioner.

I en tid då stärkta linnedukar och vita linneservetter var norm, kunde hon duka upp helt utan duk. Hon dekorerade borden med snäckor, stenar, grenar och kvistar istället för piffiga blombuketter. Hon placerade besticken där det enligt henne blev snyggast, utan den föreskrivna centimeterpassningen. Ändå

gick hon oftast vinnande ur den tidens dukningstävlingar i den då ledande tidningen Vecko Journalen.

Estrid Ericson var en varumärkesbyggare och ett pr-geni, långt innan orden var uppfunna. Hon såg tidigt till att alla firmans föremål stämplades med den egna logotypen, två änglar runt ett snirkligt S och T. Därmed minimerade hon tidigt risken för plagiat. Hon hade en strikt klädkod för alla anställda. I ett PM från 1927 skrev hon: "diskret klädsel, absolut inga starka och iögonenfallande färger, absolut inget ärmlöst...". Ungefär så, även idag. Fast då fick heller ingen annan än hon själv i medarbetarskaran heta Eriksson. Då fick de byta namn. Det fanns bara en fru Ericson. På den tiden var det bara kvinnor i butiken. De skulle vara kunniga, men också röra sig rätt. De fick avlägga gångprov, de skulle gå lagom raskt, inte för fort och inte för långsamt. Estrid Ericson var förmodligen en ganska tuff chef. Hon ställde höga krav på sig själv, arbetade hårt och förväntade sig samma sak av medarbetarna.

Estrid Ericsons firma Svenskt Tenn lade inga pengar på annonsering. Istället arbetade hon precis så som dagens skickliga pr-firmor, hon såg till att bli omskriven på redaktionell plats. Hon hade ett nätverk av den tidens mest kända kvinnliga journalister, den tidens "influencers". De blev en gång om året inbjudna med handskrivet kort till en middag hemma hos Estrid då hon visade upp den senaste inredningen. "Mina flickor" kallade hon dessa journalister som regelbundet gjorde reportage om Svenskt Tenn.

Skulle det göras "hemma-hos-reportage" uppmärksammades ofta de hem som kunde visa upp inredning från firman. Inte heller det ovanligt nu för tiden.

Hon gjorde också egna "modemagasin". Det var album där hon samlat bilder på inredningar, ofta från sitt eget hem, som kunderna kunde bläddra i och inspireras av.

Det har skrivits mängder om Estrid Ericson och Svenskt Tenn. Nästan varje gång en inredare eller designer får frågan om vilken som är landets bästa designbutik så nämner de Svenskt Tenn. Men privatpersonen Estrid Ericson vet vi egentligen inte så mycket om. Hon tycks ha haft många vänner, men levde ensam ända fram till dess att hon fyllde 50. Då överraskade hon alla genom att på sitt födelsedagskalas presentera sin man, sjökapten Sigfrid Ericson. Hon hade hetat Erikson med "k" som ogift, nu bytte hon till "c". De två möttes då hon reste med svenska amerikalinjen till USA och hon, som en av dåtidens kändisar, blivit inbjuden att äta sina middagar vid kaptenens bord. De var sedan gifta i 29 år.

Att förvalta arvet efter Estrid Ericson och leda firman in i framtiden vilar på Svenskt Tenns nuvarande VD Maria Veerasamy och firmans intendent, en av dem Per Ahldén. Men de verkar inte särskilt tyngda av uppdraget när de tar emot på Svenskt Tenns huvudkontor på Östermalm i Stockholm. De vet att det de har att förvalta och utveckla är ett starkt förankrat varumärke baserat på svensk design och svenskt hantverkskunnande, varierat och kompletterat med

internationell inspiration alltifrån östafrikanska massaj-armband till högprofilerade design-gästspel. Det egna mönsterarkivet är en guldgruva, förutom elefanterna, det enda Estrid-designade tyget, finns det 180 Josef Frank-mönster varav endast 40 är i produktion idag.

I början var det inte dyrt att handla på Svenskt Tenn. Då var hantverkstillverkat inte dyrt. Idag när hantverk kostar, så kostar det också att handla i Estrid Ericsons affär på Strandvägen. Kundkretsen domineras av kunder med mycket god ekonomi. Men den nuvarande ledningen ser nu alltför unga i kundkretsen.

De ser att det Svenskt Tenn står för vinner alltmer i en tid då snabb konsumtion ifrågasätts, en tid då hållbarhet och återbruk blir allt viktigare. Och en tid då ett gott syfte väger tungt. Estrid Ericsons beslut att på ålderns höst 1975, överlåta Firma Svenskt Tenn till Kjell och Märta Beijers stiftelse, som främst främjar naturvetenskaplig forskning, framstår som allt klokare. Genom att hela vinsten går till forskning går det att förena vacker inredning med att göra gott.

Det enda som bekymrar den nuvarande ledningen är att det svenska hantverkskunnandet ska försvinna. Det bekymrar också Oskar i metallverkstan utanför Moholm. Oskar och hans verksamhet är förstås oerhört beroende av den största kunden, Svenskt Tenn. Men den firman är faktiskt minst lika beroende av att det unika kunnandet lever vidare i Skaraborg. Det finns ett ömsesidigt beroende, men

också en ömsesidig omsorg. De kan nog på var sitt håll skriva under på det Estrid Ericson en gång sa: "Jag litar på den goda smakens ovissa morgondag." Estrid Ericson avled den 1 december 1981.

SÖREN HOLMBERG

**SKAPARKRAFTEN FÖRSVANN
NÄR BORGEN BRANN**

Skaraborg marginaliserades definitivt i februari 1612. Lilla istiden rådde, det var en bistert kall vinter. Och som så ofta på den tiden krigade Sverige med Danmark. Historiker talar om Kalmarkriget, men en stor del av kriget utkämpades i västra Sverige. Västergötland var det gränsland som danskarna gärna invaderade och förödde. Så även denna gång. Själve kung Kristian IV ledde den danska hären. Målet var biskopssätet Skara – Västergötlands huvudort. De svenska försvarstrupperna var formellt under befäl av Hertig Johan av Östergötland – han med torget i Skövde. Men reellt leddes hären av generalöverste Jesper Mattsson Cruus. Han försökte sig på att avleda danskarna från Västergötland genom att anfalla och skövla det danska Halland. Norra Halland blev

härjat och bränt men det hindrade inte de danska soldaterna från att inta försvarslösa Skara och snabbt bränna ned hela staden utom "det skjønne Domkirke", som det står i ett danskt privatbrev om händelsen.

En historia berättar att danskarna hade sina hästar i Domkyrkan och därför inte brände ned den. Men det är nog en skräna. Så okristligt hädiska kan väl inte ens danska soldater ha varit? Efter några dagars plundring retirerade den danska armén mot Bohus fästning vid Nordre älv tätt förföljd av Jesper Cruus svenska trupper, som sent om sider tog sig an den danska hären istället för att bränna bondgårdar i Halland. Större delen av Cruus soldater var västgötskt rytteri och västgötska infanterifänikor, vad som senare blev Västgöta kavalleriregemente och Skaraborgs regemente.

Generalen Cruus lyckades några veckor senare manövrera Kristian IV till en rytтарfäktning vid Skillingehed norr om Varberg. Slaget blev ett svidande danskt nederlag. Kungen själv undkom med nöd och näppe genom att fly till Varbergs fästning. Segerrike Cruus fortsatte mot Göteborg och befriade Nylöse (ungefär vid nuvarande Gammelstads torg) efter en kort belägring. Cirka 700 tyska legoknektar gav upp och gick i svensk tjänst. De fick marschera till Arboga varifrån det var svårare att rymma. De 300 norska bondeknektar, som också fanns i fästningen, behandlades inte lika väl. De "blev skoningslöst nedhuggna" som Bengt P. Gustafsson formulerar det i

en skrift om blodbadet. Därefter tågade Jesper Cruus in i Bohuslän och hämndbränner Kungahälla och Uddevalla och trakterna därikring. I Bohuslän går sedan dess kriget under namnet Brännefejden.

Danskarna var dock inte slagna. Senare kom de igen och erövrade ödesdigert nog Älvsborgs fästning i maj 1612. Det skulle bli mycket kostsamt för Sverige att få tillbaka den viktiga porten mot väster.

Knäred

På hösten 1612 tyckte dåtidens stormakter till sjöss, England och Holland, att det var dags att avsluta kriget. Danmark fick inte bli för dominerande i Östersjön. Det blodigaste kriget någonsin mellan Sverige och Danmark ledde förhandlingsvägen fram till freden i Knäred i januari 1613. Det besegrade Sverige förlorade tillträde till Finnmarken som blev norskt. Om inte det hade överenskommits kanske Nordkap och Hammerfest varit svenskt idag! Men hårdast var den möjliga förlusten av Älvsborgs fästning och öppningen till västerhavet. Sverige fick sex år på sig att lösa ut en pant på 1 miljon riksdaler silver, annars var fästningen förlorad. Pantsumman var gigantisk på den tiden, och få trodde att Sverige skulle kunna få fram pengarna. Men tunga extraskatter, lån och inte minst inkomster från en blomstrande kopparexport räddade Älvsborg och det blivande Göteborg åt Sverige.

År 2021 kan Göteborg fira stadens fyrahundraårsjubileum på svensk – inte på dansk – mark. Det äldre Karl IX:s Götheborg brände danskarna ned 1611 året innan de brände ned Skara. Det Göteborg som snart firar 400 år grundades av Karl IX:s son Gustav II Adolf. Och den fästning som den nya staden omgavs med har danskarna aldrig lyckats erövra. Efter bränderna 1611/12 har varken Skara eller Göteborg bränts ned av danskar, eller av några andra fiender heller.

Skaraborgs slott

Bland de byggnader som gick upp i rök i Skara den kalla februari 1612 fanns det nybyggda sätet för Västergötlands ståthållare – Skaraborgs slott; uppfört på uppmaning av Johan III 1585. Det byggdes på historisk mark, på resterna av S:t Olofs dominikanerkloster från 1200-talet. Vi vet inte mer exakt hur Skaraborgen såg ut. Något i stil med Vadstena slott, fast mindre, är en möjlighet. När Carl von Linné var på ruinplatsen 1747 stegade han upp storleken till 50 gånger 36 steg. Linné måste ha tagit stora kliv, eller missat delar av grunden. Mer sentida mätningar visar att grundytan var 52 meter gånger 42 meter.

Dock, det finns äldre bilder på borgen som ruin. De återfinns i Eric Dahlbergs *Suecia Antiqua et Hodierna* men är inte alldeles lättolkade. Den replika i sten av Skaraborgen som finns att beskåda i Skara idag är alltså inte nödvändigtvis helt lik vad som en gång var. Ruinen kunde ha gett ledtrådar, men den finns

tyvärr inte kvar. Dess brukbara byggmaterial användes efter branden till andra boningar i trakten. I början av 1700-talet syntes knappast några spår av vad som varit annat än grunden. Ragnar Sigsjö som på 1970-talet medverkade i en maskinschaktning av platsen där Skaraborgen låg skriver om en "kullerstensbelagd yta" och funna "sparsamma grundrester". Men det är osäkert om de hört till dominikanerklostret eller slottet. Något mer säker är man dock på att en inmurad magnifik portal på Dagsnäs slott, strax sydost om Skara, är hämtad från Skaraborgen. Konsthistorikern Harald Wideen var med och gjorde den upptäckten på 1940-talet.

Kuriosahylla

Skaraborgens förstörelse 1612 förvisade mer definitivt den del av Västergötland där slottet låg till en slags historisk kuriosahylla – fyllt med "minnen från fornstora dar då ärat Ditt namn för över jorden". Sedan dess är trakten som kom att döpas till Skaraborg ett nostalgiskt, pastoralt vackert bakvatten. Orsaken är att borgen som skulle byggas upp igen aldrig blev uppbyggd. Ståthållaren Gustaf Stenbock hade fått order därom. Skaraborgs slott skulle återuppstå. Och bli residens för landshövdingen. "Men både penning- och materialbrist hindrade ståthållaren att efterkomma den kungliga befallningen, och så tog Skaraborgs förfall sin början", skriver Harald Wideen.

Bygden var inte längre viktig för makten i Stockholm. Eller måhända var de lokala makthavarna i Skaraborg för svaga för att kunna hävda och bevara den gamla vaggans ställning i det framväxande stormaktssverige.

När Axel Oxenstierna genomförde sin länsreform 1634 fick Skaraborgs län namn efter slottsruinen. Men där i ruinen kunde ju inte de nya landshövdingarna residera. De fick ta upp provisoriskt säte på Höjentorp vid Billingsluttningen eller på Götala herrgård utanför Skara. Det nya länets förste landshövding hade det vackra namnet Rosendufva. Han huserade på herresätet Höjentorp, husvill som han var eftersom Skaraborgen inte var restaurerad. Skaraborgs läns sista landshövding hade inte ett lika högtflygande namn. Han hette Bäckström.

Efter några ambulerande år fungerade det tillfälliga residens-arrangemanget inte längre. Hoppet om att Skaraborgen skulle byggas upp igen försvann helt. Så landshövdingen flyttade permanent till kungsgården Marieholm utanför Mariestad på 1660-talet. Skara var därmed inte längre residensstad. Skara blev en liten stad med en stor Domkyrka. Den begränsade makt som fanns kvar i Skaraborg förvisades från länets centrum till utkantens Mariestad. Länet somnade in samtidigt som skaparkraften försvann.

Författaren på platsen för borgen. Då utanför Skara. Nu mitt i staden. Av den ursprungliga borgen finns ingenting kvar. Besökare idag får nöja sig med en något undanskymd plats, där en modell i sten minner om Skaraborgen - nedbränd av danskarna år 1612. Foto: Britt-Marie Mattsson.

Birger Jarl vrider sig i sin grav i Varnhem

Östgöten Birger Jarl skapade Svea Rike med bas i Västergötland och utifrån skaraborgska Kungslena. Han försköt sedan Rikets tyngdpunkt norr och öster ut med erövringståg till Finland och till Nevaflodens mynning. Och grundade därtill Stockholm på 1250-talet för att makten skulle komma närmare expansionsområdena i öster. Dock fyrahundra år senare vred han sig nog något lite i sin grav i Varnhem: Svea Rikes vagga var slutgiltigt detroniserat – visserligen fortfarande den historiska vaggan, men inte längre i centrum eller intressant. Skaraborgarna gjorde senare marginaliseringen till en självbild. När övriga Sverige under 1800-talets slut satsade på industrialisering, satsade Skaraborg på havreexport till hästdroskorna i London.

Tack och fler bränder

Stort tack till kyrkokonsult och arkeolog Ragnar Sig-sjö som på 1970-talet återfann det lilla som fanns kvar av Skaraborgs slott. Och som berättat om det för mig. Tack också till Sven-Olof Ask på Forskaravdelningen på Stifts- och landsbiblioteket i Skara. Han grävde i arkiven och fann nyttig information. Till sist också tack till Ewert Johnsson som guidar intresserade på det lilla som finns kvar av Axevalla Hus – en annan borg i Skaraborg som också brändes och aldrig byggdes upp igen.

Det hände 1469 och var ett tidigt tecken på Skaraborgs minskande betydelse. Axevalla Hus var under medeltiden en av Sveriges starkaste fästningar. Efter förstörelsen blev Skaraborg mycket mer svårförsvarat. Det illustreras av att Skara brandskattades av danske kung Hans 1511, brändes ned av danska trupper 1566 under Nordiska sjuårskriget, och ånyo sattes i brand vintern 1612.

I sammanhanget förtjänar det att nämnas att Sveriges mest uppseendeväckande brand under 1600-talet – kungaslottet Tre Kronors brand i Stockholm 1697 – *inte* ledde till ett ouppbyggt slott. Redan sex veckor efter branden godkändes Nicodemus Tessins förslag till ett nytt slott på den plats där det gamla medeltida slottet stått. Sedan tog det visserligen hela 57 år innan det var färdigt. Men det blev byggt. Brinner slott i Stockholm ser makten i Stockholm till att bygga nytt. Brinner slott i gamla Skaraborg bestämmer makten i Stockholm att bygga nytt, men inget händer där det ska hända – i Skaraborg. Mer Skaraborgs fel än Stockholms? Lokal skaparkraft som försvann när borgen brann!

BARBRO LENNÉER AXELSON

KREATIVITET

Ordet kreativitet kommer från latinets "*creare*" som betyder att skapa eller att frambringa. Det är ett mirakel att nyfikenheten överlever barns och ungdomars utbildning, sade Albert Einstein. Barn är spontant kreativa. Inte minst genom den oslagbara kombinationen av både fantasi och nyfikenhet. Vetgirigheten kan närmast ses som en överlevnadsdrift hos oss människor.

Intresset för kreativitet har funnits alltsedan filosofen Aristoteles dagar. Men det har blivit ett särskilt hett och brett tema de senaste två decennierna. Framtidens arbetsmarknad kommer att bli allt mer beroende av denna mänskliga skaparkraft. Robotiseringen och digitaliseringen kommer att slå ut alla handa traditionella arbetsuppgifter. De nya som växer fram kommer i hög grad att behöva dra nytta av medarbetarnas innovationsförmåga. Arbetsgivare har därför allt att vinna på att skapa utrymme

för kreativitet, framhåller bl. a. Daniel Lind (2016), samhällspolitisk chef på Jusek.

Kreativitet är samtidigt ett begrepp som tyvärr drabbats av inflation. Inte minst har det kommersialiserats. En del reklam och marknadsföring som ropar ut ordet kreativitet kan närmast liknas vid lockande plattityder.

Alla arbetsuppgifter kräver heller inte kreativ kompetens. Strikt noggrannhet, standardiserade normer och regler är det som gäller. Det kan vara en verksamhet för provtagningar och andra medicinska analyser. Granskningar och inspektioner av allhandla slag hör också hit. Särskilt om det handlar om "kreativ bokföring". Inom flera högriskyrken bl. a. som pilot eller inom kirurgi som handhar komplicerade operationer, krävs extrem följsamhet till beordrade evidensbaserade rutiner men *samtidigt* också en utvecklad förmåga till personlig kreativitet om och när ett helt oväntat problem eller en akut kris uppstår och som bara måste lösas snabbt för att undvika haverier av alla de slag.

Vad är kreativitet?

Det finns inga enkla svar på denna fråga. Låt oss dock konstatera att kreativitet är något både individuellt och kollektivt, både medvetet och omedvetet (Smith 2011, Sjöberg 2012).

Fredrik Ullén, professor i kognitiv neurovetenskap, Karolinska sjukhuset, forskar bl. a. om detta

ämne. Hans uppfattning är att för att benämna något som kreativt ska det handla om idéer som inte är en upprepning av andras utan som är just originella och en förmåga att se ovanliga samband och hitta nya lösningar. De sistnämnda ska också vara meningsfulla och framförallt användbara. En försummad aspekt av kreativitet är enligt Ullén, att kunna växla mellan idéskapande och disciplin. Förr eller senare måste idéer kunna omsättas i praktik om de ska få genomslagskraft (Ullén 2010, 2018). Jag vill flika in att kreativitet också kan tjäna onda syften. Både småtjuvar och särskilt proffsligor kan utveckla synnerligen kreativa idéer som kan gäcka de skickligaste poliser. Kreativa lösningar kan i enstaka fall också uppstå av en slump. Eller av misstag.

Howard Gruber (2014) skiljer mellan *Kreativitet med stort K* och *kreativitet med litet k*. I det senare fallet är det frågan om en småskalig påhittighet, den allra vanligaste vardagskreativiteten. Extremt få har vare sig talanger eller ambitioner att ägna sig åt banbrytande Kreativitet med stort K, bli en framstående vetenskapsman/kvinna, författare eller konstnär.

Ett kreativt tillstånd i full blom beskrivs ibland som ett *flow*. Mihaly Csikszentmihalyi (1990) beskriver detta som "en fullständig koncentration samt en känsla av intensiv eufori och tidlöshet". Vi är då helt absorberade av det vi gör, tid och rum försvinner.

Bonna-lösningar

”Nöden är uppfinningarnas moder” är en gammal etablerad föreställning. Det skaraborgska uttrycket bonna-lösning hör samman med denna situation. Dessa kan bestå av allt mellan himmel och jord som är förknippat med provisoriska, mer eller mindre kreativa lösningar på uppdykande problem. Det handlar helt enkelt om fungerande påhittighet.

Patrik, SM-Motor i Göteborg, har alltid haft en förkärlek till att anställa personer från landsbygden; från Kungälv, Skene, Vara, Herrljunga o.s.v. Varför? ”Landsortskillar är bra på bonna-lösningar. De är dessutom födda med en skruvmejsel i handen”. De har sedan barnsben smittats av finurlighet och kreativitet när de deltagit i vuxnas arbete med att laga jordbruksmaskiner och inte minst gamla bilar. Många invandrare besitter också dessa färdigheter utifrån fatigdomen på material i sina hemländer. I vårt moderna samhälle har dock denna kompetens sedan länge satts på undantag. Dagens bilar är för tekniskt komplicerade. Delar ska bytas ut i sin helhet – till höga kostnader. Bonna-lösningar är både utmanande och billiga. På bekostnad av säkerhet. Att ha fått in ett bonnalösnings-tänkande är dock aldrig fel. Man använder aktivt sin hjärna, sin tankeverksamhet och experimentförmågan tränas upp.

Den kreativa processen

Det finns ett flertal teoretiska modeller som skildrar kreativitetprocessen. Utgångspunkten är oftast idé- och inspirationsstadiet och den slutar med verifikation. Keith Sawyer (2006) har dock i sina studier funnit att denna process är mycket sällan linjär och stadiindelad. Därmed heller inte förutsägbar. Den handlar snarare om en tålmodig "sick-sack"-process.

En del som ofta lyfts fram oavsett modell är *ruvandet* eller *inkubationsfasen*. Idéer och lösningar skvalpar omkring osorterat med varandra, värms upp och stärks, kallnar och förkastas. Bearbetning pågår. Ruvandet innehåller också tillfälliga pauser i det kreativa arbetet. Vanlig vardagssömn, kanske kryddad med drömmar, annan vila eller genom variationen som erbjuds i helt andra arbetsuppgifter. Genom dessa pauser kan man få både nya och klarare perspektiv.

Fysisk rörelse stimulerar också tankerörelser. Psykiatern Anders Hansen (2016) lovordar med hjälp av omfattande forskning den fysiska aktivitetens stora förtjänster för att förbättra kreativitet. Det gäller dock framförallt det divergenta tänkandet (sid 6).

Ruvandet tar dock sin början redan när en ofärdig idé håller på att växa fram. Författaren Harry Martinson lär ha sagt att han pratat bort många kreativa idéer under sitt liv. Författaren Lars Gustafsson (1991) hade samma uppfattning. Han hade en stark

motvilja mot alla skrivaktiviteter som krävde synopsis, där man först talar om vad man tänker göra. "Mitt ideal har alltid varit att inte veta vad jag kommer att göra förrän jag gjort det. Ingen bild ska hålla mej fången." Ernest Hemingway var också helt säker på att hans romanidéer mår bäst om de ostörda fick guppa omkring i hans undermedvetna utan insyn från någon. Det behövs utrymme för att testa sig fram utan att vara upphakad på ett tänkt och fixerat slutresultat. Den kreativa processen måste därför rymma att stå ut med misslyckanden, ja, t o m uppskatta snedstegen. Åtminstone i efterhand. Lusten att experimentera är central enligt min mening.

Tobias Degsell (2017), f.d. curator på Nobelmuseet har intervjuat flera nobelpristagare om vad de tillmäter av betydelse ifråga om kreativitet. Återkommande svar blev att numera klarar inte en enda person av vetenskapliga projekt på nobelnivå. Det krävs draghjälp och ett mycket långvarigt och fördjupat teamwork, främst mellan personer med olika bakgrunder, t ex mellan medicin och teknik. Grundlig tid till själva problemformuleringen är avgörande långsiktigt. Att envist ställa många, kreativa och komplicerade frågor till sitt material var ett annat tema som samtliga återkom till.

Öppenhet och flexibilitet i samarbetet

Kreativitet är som framgick nyss inte bara en individuell egenskap. Ett öppet kommunikationsklimat i

en arbetsgrupp gynnar innovationer. I den väletablerade personlighetsteorin, femfaktormodellen, beskrivs de fem mest framträdande personlighets dragen (McCrae & Costa, 2004). Ett av dem, öppenhet, kännetecknas bland annat av en nyfiken mottaglighet för nya idéer och erfarenheter. Ett personlighetsdrag som är typiskt för kreativa människor är just öppenhet som i sin tur ofta sammanfaller med personlighetsdraget flexibilitet. Motsatsen är slutenhet, rigiditet och konventionellt tänkande.

Sociologen Nina Svensson (2016) visar i sin avhandling att hela gruppklimatet på en arbetsplats ofta behöver förändras för att ta till vara medarbetarnas kreativa potential. En negativ illustration från en arbetsgrupp med anknytning till dilemmat öppenhet och slutenhet låter så här:

En chef frågar: "Är det någon som har några nya och bra idéer för vår verksamhet?" Kvinnlig medarbetare berättar senare: "Vi sneglade på varandra och tänkte. Det har vi men inget vi vill berätta för dig, för du tar bara våra idéer och gör dom till dina när du talar med dina chefer. Det har vi genomskådat. Men det vågade vi förstås inte knysta om. Vi bara teg."

Lyhördhet, positiv feedback och uppmuntran, både från ledningsgrupper och från närmaste chef, är ett

av de viktigaste bidragen till ökad gruppkreativitet. Medarbetare behöver få sina idéer bekräftade. Också av sina kollegor. Frihet och självständighet i arbetet är likaså betydelsefullt (Sawyer 2006, Svensson 2016, Lennér Axelson 2018).

Villkoren för människor på en arbetsplats ser mycket olika ut vad gäller svängrummet för innovativa tankar. I en undersökning från Jusek, där över 2000 akademiker/tjänstemän ingick, uppgav endast 15 procent att de får mycket stort utrymme för sin kreativitet (Jusek 2016). Kvinnorna under 34 år hade sämst möjligheter att tänka nytt jämfört med sina manliga kollegor. Chefer hade de bästa förutsättningarna. Kreativitet hänger också samman med låg stress, stort inflytande, konstruktivt samspel mellan kollegor och goda möjligheter att lära sig nytt.

Även yttervärlden har ett ord med i laget. Ett nystartat företags överlevnad beror inte bara på ledningens och medarbetares innovationsförmåga, skicklighet och ansträngningar utan lika mycket på vad konkurrenter presterar liksom på marknadens förändringar. Det finns ett särskilt begrepp för detta; konkurrensförbiseende (Kahneman 2014). Man har helt enkelt aldrig ödet i sina egna händer, om nu någon hade trott det.

När kreativa ögonblick infinner sig är omöjligt att förutspå. Att glömma sig själv är dock en förutsättning. Har man auktoritära människor tätt inpå sej glömmer man aldrig sig själv. Författaren Lena Andersson (2011) skriver så här: "Man är iakttagen och

granskad, samtidigt ignorerad. Man blir en tiondel av sin personlighet, en ögontjänare och ett visset blomster.”

Kunskap - en förutsättning

En annan förutsättning för kreativitet är att man kunskapsmässigt behärskar det fält man verkar inom. Minst 10 års *intensiv och reflekterad erfarenhet* inom ett område nämns ofta (Silvia 2006, Sjöberg 2012). *Mängden nedlagd tid* på den aktuella problemlösningen är en annan framgångsfaktor. Geniala idéer springer inte fram i fix och färdig form. I en studie av framgångsrika entreprenörer som blev föremål för olika tester framkom att de inte var mer intelligenta men hade större självkännedom om sina styrkor och svagheter, var mer idérika, bättre på logiskt tänkande och att se helheter jämfört med genomsnittspersoner. Framförallt var de mer uthålliga (Hedberg & Stubbe 2019).

Det finns dock ett aber med kunskap och erfarenheter. Ju mer vi kan om ett ämne desto svårare kan det paradoxalt nog bli att samtidigt tänka nytt. Vanans makt är stor. Risken är stor att man blir motståndare till nya idéer. Det är bekvämast så.

Olikheter befrämjar kreativitet

”Kreativitetens källa ska fyllas med små bäckar av intryck från olika håll i omvärlden”, framhöll författaren Ernest Hemingway.

Divergent tänkande, att förutsättningslöst tänka i olika riktningar samtidigt, är själva grunden för mycket kreativt arbete. Detta förhållningssätt vilar på nyfikenhet, förmåga att korsa gränser och tänka ”utanför boxen”, utanför ramarna, för att hitta alternativa idéer och lösningar. Olika tankegångar stöts och blöts inom en person och/eller mellan personer. Förmågan till fri association är mycket väsentlig. Det *konvergenta tänkandet* som också behövs för visst kreativt arbete domineras främst av logik, snabbhet och att analytiskt komma fram till gemensamma nämnare (Hansen 2016).

Samspelet i en grupp kan både stimulera och hämma kreativitet. Ska olikheter bli en tillgång krävs dock en känslig respektfullhet mellan dem som tycker olika. Att kunna handskas med konflikter är nödvändigt när kreativitet kommer på tal. Denna föds dessutom ofta under just friktion. Det är dock alltför vanligt att skilda och starka uppfattningar kan leda till maktkamper och konfliktupptrappning. Den ena som är ”olik” tycker att den har mest rätt och nedvärderar den andres annorlunda uppfattning.

I ett öppet kommunikationsklimat där personerna inte behöver ägna sig åt stark självzensur blommar olika idéer lättare upp och kreativiteten får större

plats (Svensson, 2016). Någon har sagt, jag minns inte vem, att när någon i en arbetsgrupp kommer med en kreativ idé, t ex genom metoden brain-storming där just vilda idéer uppmuntras, så ska de personer som först yttrar sig tjänstgöra som "ängelns advokater". De ska stödja i stället för strypa idén för att på så sätt skapa en god jordmån för fortsatt samtalsutbyte, där även kritik sedan kan få sin befogade plats. Hierarkierna i gruppen ska också vara minimala. Annars blir det svårare för deltagarna att våga lämna ut sig.

Alkohol – en genväg?

Det finns en uppfattning om att alkohol och även andra droger kan underlätta inspiration och kreativitet. Den romerske poeten Horatius (f. 65 f. Kr) påstod att människor som bara dricker vatten inte förmår skriva poesi av bestående värde. Författaren Ivar Lo-Johansson spottade själv inte i glaset men hans uppfattning var att alkohol i sig inte är till någon hjälp i skrivandet (Sveriges Författarförening 1948, 35). Inspirationen kommer under arbetets gång. Däremot hävdade han att alkoholen kan vara till viss nytta för en del när man kört fast, eftersom den kan lösa upp hämningar. Alkoholen gör störst nytta enligt Ivar Lo när man behöver återhämta sig tillsammans med kollegor på krogen. Författarskap liksom mycket annat skapande är ett ensamjobb som inga arbetsmiljölagar rör på.

I ett par alkoholstudier i laboratorier fick försökspersoner utföra ett antal uppgifter där deras kreativitet prövades. Det visade sig att de som druckit en viss mängd alkohol klarade uppgifterna bättre än de som inte gjort det (Svensson 2016, Benedek m. fl. 2017). Forskarnas slutsats var att alkohol i bästa fall kan medverka till att man blir mer avslappnad, lättare får tillgång till det undermedvetna och därför lättare hittar alternativa lösningar. Men forskarna varnar för att generalisera kring att alkohol är en genväg till positiva kreativa effekter. Risken är stor att man också blir loj och ofokuserad. Det är därför även en mycket liten mängd alkohol och bilkörning är en mycket farlig kombination.

Personligheten

Den i särklass vanligaste frågan när kreativitet kommer på tal är vad som kännetecknar personligheter med denna kompetens. Svar: De är orädda, självständiga, fokuserade och målmedvetna. De har en lekfull och frigjord förmåga att bryta mot ett invariant sätt att se på ett problem (Csikszentmihalyis 1990, Runco & Avar 2012, Sjöberg 2012). Det krävs att man kan stå emot grupstryck och gängse normer, helt enkelt ibland tänka eller uppträda litet galet. I andras ögon. Konventioner hämmar kreativitet.

En del forskare menar att kreativitet hänger samman med intelligens. Framförallt handlar den om skicklig och innovativ problemlösningsförmåga. " *To*

know what to do when you don't know what to do." Att i ett helt nytt sammanhang förstå vad man ska göra (Henrysson Eidvall 2018). Att tänka utanför givna ramar är dock inte lätt. Psykoanalytikern Rollo May (1975) skriver att kreativitet därför kräver *mod* eftersom konformiteten i personens omgivning och i samhället utmanas.

Fredrik Ullén (2010, 2018) framhåller också kreativa personers sammansatta personlighet. De är ofta både utåtriktade och inåtvända. Både brett idérika men på samma gång mycket fokuserade. De är självgående och drivs främst av sin egen skaparkraft mer än av yttre motivation. Deras främsta belöning utgörs av den inre glädjen som spontant skapande föder. Albert Einstein lär ha sagt att hans största lycka i livet var att ägna sig åt sitt tänkande. Det var viktigare än till och med relationerna med de mest närstående (Balibar 1995).

Ett rejält hot mot kreativitet tror jag är för stark självövervakning, ja självtvivel – motsatsen till självförtroende. Prio nummer ett är att våga tro på sina idéer. Tills man kanske efter lång tid och hårt arbete blir överbevisad om motsatsen. Nobelpristagaren Daniel Kahneman (2014) skriver träffande:

"Jag har ännu inte mött en framgångsrik forskare som saknar förmågan att överdriva betydelsen av det han eller hon håller på med. Man behöver en illusorisk känsla av "viktighet".

Min kommentar: Det är inte alltid som de närmast anhängiga instämmer i denna "viktighet". Det är

inte helt lätt att leva privat med personer som är både kreativa och segerhungriga. Kreativitet kostar. Skönlitteraturen är fylld med berättelser om hur barn åsidosatts när en förälder uppslukats av sitt arbete. Inte en månad då och då utan år efter år efter år.

Fångad av en stormvind

Det finns många anledningar till att bli fångad av kreativt arbete. Skaraborgaren Bert Karlsson framhåller för egen del inte begär efter berömmelse och förmögenhet utan att alltid vilja vinna i konkurrens med andra och att han gillar att lösa påtagliga problem som han ser i sin omgivning (Dokumentär/SVT 4, 23/5 -19). Det senaste projektet var bostäder för flyktingar. Sin största betydelse har han enligt olika sagespersoner i nämnda dokumentär – och som inte sällan hamnat i svåra konflikter med honom – haft i sitt framgångsrika medskapande av alla sång- och musikstjärnor under flera decennier inklusive skivbolaget Marianne och Melodifestivalen; Carola, Vikingarna, Lotta Engberg, Charlotte Perelli m. fl, m. fl. Bert Karlsson och flera andra, t.ex. entreprenören Isabella Löfwengrip (vars vision är att bli världens mäktigaste kvinna), liksom Greta Thunberg tar också upp fördelar med att ha en personlighet präglad av adhd eller asperger. Rastlösheten kan bli en närmast tvångsmässig positiv drivkraft. Man utvecklar en "besatthet" kring problem som ska lösas. Tonåringen

Greta har redan skördat enorma internationella framgångar i sitt viktiga opinionsarbete. Hoppas hennes framtida skaparkraft behåller sin glöd.

Känslor

Positiva känslor där gott humör, inre lugn, glädje och tillförsikt dominerar förebygger defensiva reaktioner och negativa psykiska försvar. Därmed vidgas vår öppenhet och vår förmåga till divergent tänkande och handlande, vilket i sin tur kan stimulera kreativ problemlösning. Negativa känslor stoppar istället upp konstruktiva tankeprocesser. Stress krymper den tänkande hjärnan (Svensson 2016, Hansen 2016).

Optimism är en annan väsentlig positiv känsla som också beledsagar kreativitet. Och utan tvivel också underlättar framgång (Seligman 1991, Kahneman 2014).

Optimismens största fördel är att den stärker resistens och uthållighet vid motgångar i arbetet och skyddar därmed självbilden. En optimistisk stil innebär vidare att man tar åt sig äran för framgångar men inte skulden för sina misslyckanden. En baksida dock med gott humör är att godtrogenheten kan öka. Man blir mindre vaksam på faror och risker i de bedömningar man gör (Kahneman 2014).

Forskaren Scott Barry Kaufman (2015) understryker att senare tids forskning om känslor och kreativitet pekar mot att positiva eller negativa känslor inte

är så avgörande. Istället är det graden av *intensitet i motivationen* för en viss uppgift som är utslagsgivande. Konstnären Ernst Billgren säger i samma anda att en sval kreativ talang räcker inte långt. Det är styrkan i "motorn" som skapar det avgörande drivet.

Referenser:

Andersson, L (2011). Auktoritära utsöndringar. Ledare. DN 2011-10-22.

Balibar, F (1995), *Einstein– tänkaren och fysikern*. Stockholm: Berghs.

Benedek, M, Panzierer, L, Emanuel, J & Neubauer, A C (2017). Creativity on tap? Effects of alcohol intoxication on creative cognition. *Consciousness and Cognition*, Vol. 12, 2017, 128 –134.

Degsell, T (2017). "From idea to reality." *Föreläsning. Webbdagarna 2017, Stockholm*.

Gustafsson, L (1991). *Tendenser*, sept. 1991.

Gruber, H (2014). Creativity and conflict resolution. I: P Coleman, M Deutsch & E Marcus (red.) *The handbook of conflict resolution: Theory and practice*. San Fransisco: Jossey-Bass.

Hansen, A (2016/2018). *Hjärnstark*. Stockholm: Fitnessförlaget/ Månpocket.

Hedberg, P & Stubbe, R (2019). *Studie av innovatörer*. Sting/Electrum/Vinnova.

Heckman, J (2013). *Giving kids a fair chance*. Mass. Institute of Technology.

Henrysson Eidvall, S (2018). Mästare på tester. *Psykologtidningen* 2018, 8.

- Kahneman, D (2014). *Tänka, snabbt och långsamt*. Stockholm: Volante.
- Kaufman, S B (2015). The emotions that make us more creative. *Harvard Business Review* 2015, Aug. 2012.
- Lennéer Axelson, B (2018). Förbättringar genom feedback. I: Lennéer Axelson, B & Thylefors, I. *Arbetsgruppens Psykologi*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Lind, D (2016). "Lyckometern" JUSEK.
- Lo-Johansson, I (1948). *Sveriges Författarförening* 1948, 35.
- May, R (1975). *Modet att skapa*. Stockholm: Natur & Kultur.
- McCrae, R R & Costa Jr, P T (2004). A contemplated revision of the NEO Five-Factor Inventory. *Personality and Individual Differences*, 36, 587–596.
- Runco, M & Acar, S (2012). Divergent thinking as an indicator of creative potential. *Creativity Research Journal*, 24 (1), 66–75.
- Sawyer, R K (2006). *Explaining creativity. The science of human innovation*. N. Y: Oxford University Press.
- Seligman, M (1991). *Learned Optimism: How to Change Your Mind and Your Life*. NY: Pocket Books.
- Silvia, P J (2006). *Exploring the psychology of interest*. N Y: Oxford University Press.
- Sjöberg, L (2012). Kreativitet – myt och verklighet. *Psykologtidningen*, 2012, nr 1.
- Smith, G (2011). *Det finns inga enkla svar*. Stockholm: Carlssons.
- Svensson, N (2016). *Do You dare to think outside the box? Impacts of alcohol , negative effects and evaluation apprehension on inhibitions of creative performance*. Akademisk avhandling. Karlstad Universitet.

Ullén, F (2010). För att vara kreativ måste man vara disciplinerad. *DN* 2010-07-25.

Ullén, F (2018). Personlig kommunikation.

JAN MÅRTENSON

LENNART DAHL – POETEN PÅ MÖSSE- BERG

(Dikter inifrån mörkret ut mot ljuset)

Poeten Lennart Dahl drabbades av en svår synskada redan i tjugooårsåldern. Den utvecklades gradvis och han levde i totalt mörker de sista 20-25 åren av sitt 71-åriga liv. Blindheten satte inte stopp för hans skaparkraft.

I dikterna nämns ofta färger som om han vill frambesvärja dem. De gånger vi träffades pratade han ofta om filmer han "sett" och kunde säga "minns du den där scenen i Vilgot Sjömans senaste film" etc.

En av Lennart Dahls diktsamlingar heter "Träden i Rantestad" och det var självklart födelsestaden Falköping han syftade på. Han hade mött småstadens Jante-lag på nära håll:

Inget träd
får växa upp
i himlen här.
Kvävs redan
i sin barndom
blir till slingriga
räddhågsna småträd
planteras i rader
behörigt avstånd
från varann.

Det är inledningsstrofen i en längre dikt som han läste ur minnet när vi träffades för en intervju 1985. Vi promenerade en stund i den vackra Mössebergsparken där hans villa låg utmed bergets sluttning. Sedan återvände vi till huset och samtalade om hans poesi i vardagsrummet.

– Vilken vacker utsikt ni har härifrån, sa jag och hann inte ta tillbaka orden.

Men det gjorde inte så mycket. Han hade sett den förr och visste vad jag pratade om. I hela sitt liv blev han Falköping trogen. Men i början av sitt poesiskrivande kände han en enorm rädsla och gav ut sina två första diktsamlingar under pseudonym.

Lennart Dahls far hette Erik L Dahl. Han arbetade först som snickare och blev med tiden storbyggmästare. En av hans jobbarkompisar var poeten Stig Carlsons far Einar.

– Jag minns när de bildade Byggnadsavdelning 112 hemma i köket. Min far förblev socialdemokrat i hela sitt liv. Han kände sig nog inte riktigt som arbetsgivare, sa Lennart med ett litet småleende.

Det var ont om jobb på vintrarna. Erik L Dahl och Einar Carlson gjorde tändsticksställ och nasade i Falbygden för att klara försörjningen.

Under skoltiden skrev Lennart Dahl under pseudonymen Leonardi ("inte da Vinci, det var redan upptaget") i socialdemokratiska Skaraborgaren som jag själv växte upp med i Tidaholm. Hans tidigaste läsupplevelser var böcker som kom ut på Folket i Bild. Albert Viksten, Vilhelm Moberg och Jan Fridegård hörde dit. Ett år lånade Lennart flest böcker i hela Falköping, huvudsakligen reseskildringar.

– Jag debuterade med diktsamlingen "Spårljus" 1965 klockan tolv, sa han spjuveraktigt.

Den gav han ut under pseudonymen Dan Anker. Först skickade han den till Bonniers och fick ett mycket vänligt brev av förlagschefen som ville ge ut den till hösten. Men Lennart Dahl tog då diktsamlingen med sig på tåget och fick den förlagd betydligt tidigare på Zindermans förlag i Göteborg.

– Jag kände mig skyddad av anonymiteten. Det är inte lätt att vara poet i en småstad. Rollerna växlar mellan kungens och byfånens. Jag visste inte vad jag skulle göra med min fallenhet och var osäker på vilka risker jag vågade ta, medgav han.

Men hans rädsla var obefogad. Böckerna fick mycket fin kritik. Han jämfördes med Folke Dahlberg och började ge ut böcker i sitt eget namn.

– Klagan har nästan blivit en livsform här i Sverige. Man tvivlar för mycket på människan i stället för att tillvarata alla de positiva egenskaperna. Jag tror livet måste vara livsfarligt för att få ett innehåll, sa han.

Fadern var Fackliga centrals ordförande och satt för socialdemokraterna i byggnadsnämnden under många år. Men Lennart Dahl var lite för egensinnig och organiserade sig aldrig politiskt.

I en av dikterna skriver han:

Har mist tron
på skumma politiska föreningar
på inåtvända sekter
och på varuhus
som förvandlar oss
till materiella självbedragare.
Tror på många kunniga
medvetna människor
som bär en aktiv kärlek
långt förbi nästa val
fram till nya generationer.

– Vi måste lära oss att bry oss om varandra i det här samhället och oroa varandra för att vi ska kunna nå varandra. Det finns mängder av resurser inom människan, hävdade han.

Att skriva var för Lennart Dahl ett sätt att förhålla sig till verkligheten. Han brydde sig inte så mycket om hur han lyckades, bara det kändes riktigt. Eller som han beskriver det i en av dikterna:

Att stå vid det omöjligas strand
Hålla alfabetet i sin hand
Lyssna sej till en möjlighet
evigt vara otrogen
så är poesi.

– Ibland upplever jag Sverige som ett land norr om Europa med lite hemslöjdat vanvett. Luthers träningsarm vilar över landet. Men det har ju sina fördelar, vi är så effektiva, konstaterade han.

Han kände ingen större oro för datorns framfart i det moderna samhället.

– Det finns en inbyggd rädsla för allt nytt. När tågen kom trodde de religiösa att själen inte kunde följa med mer än upp till 40 kilometer i timmen. Vi känner oss osäkra inför all förändring, menade Lennart Dahl.

Han beundrade den intellektuella redbarheten i Frankrike och hävdade att friheten var hans främsta livsluft.

– I Frankrike respekteras kunnandet som en intellektuell tillgång. Här hemma ska vi helst involveras i olika samfund eller dras in i ett parti. Det skadar inte att betrakta det politiska spelet från åhörarpåls, sa han.

Falköpingsfödde poeten Stig Carlson, som startade Folket i Bilds lyrikklubb och Lyrikvännen, var annorlunda. Han gick med liv och lust in i det socialdemokratiska partiet.

– Jag är övertygad om att Stig hade kunnat bli en lysande kulturminister. Han var en otroligt duktig organisatör och visste hur hela samhällsapparaten fungerade. I dag saknas han mycket i samhällsdebatten, ansåg Lennart Dahl.

Han pratade också mycket om svenskarnas centralistiska makttradition med rötterna långt nere i Vasatiden.

– Vi är vana att se upp till överheten. Det finns en fara med ett centralstyrt samhälle. Risken är att vi drivs in i en sorts slutenhet. I Sverige kontrolleras alla med siffror och vi måste slå in en viss kod för att öppna dörrar, sa han när fenomenet ännu var nytt.

I likhet med Oscar Wilde ansåg han att majoriteten alltid har fel.

– Folk väljer jämt den lättaste vägen. Vem trodde på Einsteins idéer? Det är alltid enskilda som slår sig ur. Ja, även Per Albin gjorde ju det. Den balans han stod för behövdes kanske just då, sa Lennart Dahl.

Han hade svårt för "den reglerade omsorgens människor/som sitter bakom stora skrivbord/i den 23:e lönegradens kärlek" därför att de alltid vet andras bästa.

– Jag är så förbannad på den offentliga sektorn. Det är ju aldrig någon hemma. Där måste finnas individer med ansvar, sa han.

Han kunde verkligen vässa pennan och rikta den
mot våra beslutsfattare:

Rådhuset står med bordlagda fönster
ser stadsfullmäktigt
ut över staden.
Tusenfalt protokollförda punkter
går upp och ned
i trapporna.
Ett par bordlagda skor
vandrar över nedslitna svar.
Sammanträdet sitter till midjan i beslut
sammanträdet sammanträder
representanterna representerar
utredningen utreder
inredningen ändras – åsiktsvänlig.
Tjänstemän bakom faber och kulspets intrigerar.
Blankögd skrifterska
politikerna – hyggligt folk
som strävar hit
från oansenliga mötestillhåll
uttalar sig med tyngd
om stadsplaner och cykelställ.

Inför det nukleära hotet ville han vara med och skapa
motbilder. Han var övertygad om att det går, om
många hjälps åt och litar på självbevarelsedriften, att
hindra mänskligheten att gå in i ett krig där det inte
finns någon segrare.

– Litteraturen är en ventil ur vilken människorna kan hämta kraft. Jag tror på poesins möjligheter. Det är en väg några alltid kommer att ta. Folk tröttnar nog snart på all automation. En dag är det kanske ett rent under att ta upp en pocketbok och sätta sig och läsa ute i naturen, sa han.

Lennart Dahl ville ogärna tala om sin blindhet – "det är ungefär som om en halt skulle få höra talas om sitt lyte". Men i sin diktning kunde han självfallet inte gå förbi sin livssituation: "Att vara seende, att vara blind/är att ta och ge/på någorlunda lika villkor."

Den som är nyfiken på Lennart Dahls författarskap bör i första hand läsa hans urval "69 dikter" som säkert går att köpa på Bokbörsern eller låna på biblioteket. Han gav i början av 1970-talet ut en diktsamling med namnet "Telefonsamtal ur Matteus". Den visade hans bångstyriga förhållande till det slentrianmässiga vardagsspråket, något han be- tvingar med ironiska vändningar och fyndiga ord- kombinationer.

Under en bussutflykt för synskadade noterar han:

Kanske söker vi alla samma sak
någon att dela med
om inte lika så ändå.
En tillfällig anhalt
en möjligare ensamhet.

Mellan motvilja och begär befinner han sig i en värld där endast det omöjliga i längden är intressant. Det handlar om en människa som vägrar att erkänna uppgivenheten, en människa som – trots sin svåra livssituation – vill dela med sig. Och göra ensamheten lite mer uthärdlig, drömmarna lite mer verkliga. Men lägg märke till den ironiska udden:

Inred din ensamhet
Gör den mjuk
häng upp tavlor med havsutsikter
belägg golvet med grönt gräs
plantera blommor.
Gör taket högt som en himmel
Fyll den med ömhet och gemenskap.
Öva dig så in i den svåra insikten
om drömmars beständighet.

Det religiösa anslag som finns i slutet av samlingen är inte helt fritt från komplikationer. Men Lennart Dahl var en självständig poet, en människa som gick sina egna vägar. Med eller utan Gud. Han skrev verkligen inifrån mörkret ut mot ljuset.

I den här dikten, jag har ryckt loss några strofer ur en längre, skriver han osentimentalt om hur det är att ha förlorat synen:

Att vara blind är att
med fingertopparna stryka över en vägg
att ta i tyg, att ta i glas

att söka efter handtaget på en dörr
att stöta emot en kall hundnos
att känna värmen i ett barns hand
att stryka över någons hår
att ta i ett gammalt träd i skogen
att slå huvudet i, att bli ledsen
att bli arg, att bli både ledsen och arg
och vilja dö och vilja leva
att börja om, att åter och
åter börja om
att att att.

Att vara blind
är att möta fördomar
att känna sej utanför
lätt bli överspelad
vänta på arbete
aldrig bli bedömd
för sin kunskap.
Dag efter dag, år efter år
slå sönder dessa fördomar.

Vid ett tillfälle skulle vi äta en bit mat på restaurangen Lilla London i Göteborg. Lennart hade med sig sin ledarhund. Vi blev inte insläppta på grund av den vänliga schäfern.

– Det är mina ögon, sa Lennart men det hjälpte inte så vi fick söka upp en annan krog.

Jag blev upprörd men själv tog han det med fattning. Han såg på sina medmänniskor med ett milt överseende.

De sista åren av sitt liv hade han drabbats av cancer och var helt besatt av döden. Han kunde kanske trösta sig med poeten Cavafis sammanfattning om Odysseus liv: "Det är resan till Ithaka, inte ankomsten, som är den stora upplevelsen."

BENGT KNUTSSON

ETT OSTENS MEKKA PÅ VARASLÄTTA

"Inte sa la ja, ena torgkäring, ha den utmärkelsen"

Det var svaret från kvinnan, som fick veta att hon av Skaraborgs akademi utsetts till 2016 års Hedersskaraborgare. Nu kan vi förstås inte vara säkra på om hennes reaktion var äkta eller spelad. Visserligen är det stort, inte förunnat vem som helst, att bli utsedd till Hedersskaraborgare. Ty för att vederfaras den äran måste man ha utträttat något betydelsefullt, något utöver det vanliga. Men till saken hör att just denna kvinna kan sägas vara rejält bortskämd med uppmärksamhet, priser och utmärkelser. Så visst kan man väl tänka sig att hon, för den goda sakens skull, valde att spela med och uttrycka häpenhet. Men reaktionen, det måste sägas, kan å andra sidan mycket väl vara spontan och spegla en äkta ödmjukhet inför tillvaron. Och inte minst visa på en människa med både självironi och drastisk humor. Bara detta att beteckna sig själv som "torgkäring"!

Västgötaostens prästinna

Vem är det då vi talar om? Den snabbtänkte, den för vilken några enstaka pusselbitar är nog, har säkert gissat. Rätt! Sivan Johansson, "Ost-Sivan" i Vara, legendarisk redan under sin livstid. Och inte bara lokalt och regionalt, i Skaraborg och Västergötland, utan också nationellt, på riksplanet, ja t.o.m. internationellt, utanför landets gränser. Sveriges främsta krögare, en Leif Mannerström och andra med känsla för det utsökta, har tagit till sig Sivans ostar; de erbjuds gästerna som veritabla smaksensationer. Vid hovet, av kungen och drottningen, avnjuts Sivans ostar med vällust. I Riddarhuset apostroferas Sivan; hennes ostar tas emot som rariteter. Men frågan är om någon i de högre sfärerna varit en större supporter av Sivan än Leif Pagrotsky, socialdemokratisk politiker på riksplanet med tunga ministerposter i bagaget.

Med Lidköping som utgångspunkt

Sivan Johanssons livsresa är som tagen ur sagosamlingen *Tusen och En Natt*. Hennes öde är sammankopplat med Lidköping. För där sålde hennes mor, hon hette Anna, ost på torget. Kommersen, alltid på lördagar, d.v.s. "torgdagen", tog sin början kl. sju på morgonen och varade fram till kl. fyra på eftermiddagen. Och mitt i allt detta, redan strax efter födseln,

fanns Sivan med; hon var nedbäddad i en ägglåda inskjuten under disken. Det hände att mor Annas stamkunder sträckte ut en hand och erbjöd hjälp: *"Ja kan ta hand om tösa."*

Det var alltså mor Anna, 51 år på Lidköpings torg, som i Sivan inympade kärleken till ost och osthantering. Och sedan hon vuxit till sig och lärt sig de fyra räknesätten, hon var dock fortfarande ett barn, blev Sivan mor Annas assistent som ostförsäljare på torget i Lidköping. Sivan är fjärde generationen i en släkt som ägnat sig åt ost, Sivans döttrar Sofia och Maria är den femte; de har nu tagit över Sivans Osthandel.

Skolåren

Sivans väg i livet har dock inte varit spikrak och fri från svårigheter. I ett långt samtal med Sivan den 29 november 2016 berättade hon att hon varit elev på realskolan i Lidköping men (till följd av dyslexi, det är så hon tror) haft svårt för engelska och tyska och därför missat sista året. Men skälet till Sivans teoretiska misslyckande kan lika gärna vara (det är så jag som författare till denna text ser det) att hon vantrivdes och längtade efter någonting mera praktiskt, någonting mera jordnära, en sysselsättning som förde henne i direktkontakt med människor. För var det inte just så hon var upplärd, där hon på torget i Lidköping varit sin mor Annas hjälpreda. Att som en del av det myllrande torglivet möta kunderna öga

mot öga och att i muntra samtal vägleda dem i valet mellan den ena eller andra ostsorten. Så när hennes far (villrådig och orolig, kan man tänka) frågade henne vad hon nu med oavslutad realexamen ville göra, hade hennes svar varit entydigt: *affärsman!* Och var får man grundläggande kunskaper om affärslivet och dess villkor? Svar: på en handelsskola. En sådan fanns förstas i industristaden Lidköping. Och där, med hennes eget uttryckssätt, lärde sig Sivan "skillnaden mellan debet och kredit".

En tagg i Sivans hjärta

Det är således fullt rimligt att påstå att själva *modellen* för Sivans framgångsrika yrkesliv, ost och ekonomi i skön förening, är en frukt av Lidköpingsåren. Dessa var dock inte problemfria. En mörk skugga ligger över minnena från såväl realskola som handelsskola. De stavas mobbning: ingen talade med henne, hon förminskades som person. Skälet var lika simpelt som skrämmande: Sivan var dotter till "*ena käring*" som sålde ost på torget. Och som exempel på vad hon menar omtalade Sivan att en av hennes klasskamrater från handelsskolan – han var son till en företagare – även i fortsättningen valde att negligera henne, aldrig hälsade på henne när de senare i livet råkade mötas. Och det hade bl.a. skett på torget i Vara, där mannen brukade köpa fisk inte långt från Sivans ostvagn. Men inför döden hade han gripits av

ånger känslor, insett sitt tarvliga och okristliga beteende, skrivit ett brev till Sivan och bett henne om förlåtelse.

När Sivan ändå var inne på temat människors fördomar, avslöjade hon att hon även i annat sammanhang varit utsatt för mobbning och sociala trakasserier. Och det på en arbetsplats, där man minst av allt skulle vänta sig det, nämligen Kyrkan. Sivan är troende, och innan hennes osthandel blivit självbärande, var hon tvungen att dryga ut kassan med sidoupdrag. Hon har därför under många år – tio för att vara exakt – tjänstgjort som kyrkvaktmästare i Längjum. Hon har därtill, av ideella skäl, varit söndagsskollärare (en av hennes elever är Skaraborgs akademins Carl Henrik Ohlsson) samt kyrkvärd i 18 år och lika länge kyrkorådsledamot. 40 års engagemang för den lokala Röda Korskretsen talar också sitt tydliga språk.

”Sulle ja kunna få bju på ena ostbrecka?”

Låt oss nu lämna alla kalamiteter och återgå till 2016 och ögonblicket, då Sivan får veta att hon utsetts till årets Hedersskaraborgare. Sedan hon av sekreteraren i Skaraborgs akademi Karl-Erik Tysk fått försäkringar om att hon inte var utsatt för ett skämt, fann hon sig snart och var strax redo att med frikostighet återgälda den hägrande hedersbevisningen. Men när så den stora dagen kom, torsdagen den 24 november 2016, visade det sig att Sivans generositet

inte inskränkte sig till "*ena ostbrecka*" gemensam för alla. Nej, bättre upp! Till var och en av Akademiens ledamöter hade hon fyllt var sin påse med valda smakbitar från det allra yppersta i Sivans ostsortiment, läckerhet efter läckerhet. Därtill kom spröda knäckebröd, med sakkunskap bakade av Sivans dotter Sofia.

Hur hamnade Sivan i Skaraborgsakademiens blickfång?

Ja, trots Sivans berömmelse och kändisskap var det nog ingen självklarhet att just hon skulle utses till Hedersskaraborgare. För likt sammanslutningar av samma eller liknande slag får nog erkännas att Skaraborgs akademi huvudsakligen är inriktad på den intellektuella sidan av det latinska ordet *cultura*, d.v.s. "andlig odling", vitterhet, konst, musik, litteratur. Men *cultura* har också en annan betydelse, nämligen "materiell odling", och där passar Sivans ostkunskap in, som hand i handske. Så här gick det till.

Boken

Vill man skapa uppmärksamhet kring en person, kan man inte sitta överksam; det gäller att agera. Mannen som riktade strålkastarljuset mot Sivan heter Trygve Carlsson. Och vem är då han? Jo, en framgångsrik bokförläggare i Stockholm men född och uppvuxen

i orten Bitterna inte långt från Vara. Där, alltifrån 1946, drev föräldrarna, Inga och Villiam Carlsson, Tvåstena Diversehandel.

Det var en sådan där traditionell handelsbod, som (med Annica Carlsson Bergdahls ord) sålde "allt från hästskor till glass". Och som därmed, naturligt nog, erbjöd ost av skilda slag, samtliga hämtade från något av mejerierna i trakten. Det finns det som talar för att paret Carlssons ostintresse (och därmed barnens) var snäppet större än hos handelskollegorna i övrigt. Det finns dock ingenting som säger att Carlssons hämtade ost från Sivan eller hennes mor i Lidköping. Det de sökte fanns ju i rikt mått på närmare håll. Sivan vittnar däremot om att hon har träffat Trygves far, när denne, sedan Tvåstena Diversehandel 1980 brunnit ner, hjälpte sin likaledes handelsidkande bror i Längjum. Det var under den där 10-årsperioden som Sivan var kyrkvaktmästare på platsen. Först sedan Sivan flyttat sin osthandel från Lidköping till Vara blev hon ett namn för familjen Carlsson.

Väl installerad på torget i Vara (den mobila ostvagnen blev så småningom till en fast bod) spred sig ryktet om Sivans ostar som ringar på vattnet; ostarna var, hette det, makalösa. Vara blev till ett ostens Mekka, en vallfartsort, dit man strömmade från när och fjärran. Ofta var dessa ostens "pilgrimer" så många att man fick ställa sig i kö. Men vänta gjorde man gärna inför utsikten – och lyckan i – att bli expedierad av Sivan själv. För även om det var osten som

var det centrala i konversationen, fick man samtidigt ta del av Sivans dialekt, genuin västgötska, och hennes festliga kommentarer.

Som en Varaslättsens son och något av ett kulturellt imperativ beslöt Trygve Carlsson att skapa ett monument över Sivan. År 2009 gav han ut en bok om henne. Den bär titeln *Sivan och hennes ostar*. Boken är skriven av Trygves syster, journalisten Annica Carlsson Bergdahl och är rikligt illustrerad av fotografen Jerker Andersson. Den rekommenderas var och en som i detalj vill ta del av Sivans familjehistoria och vad som ligger bakom hennes mästerskap. Som extra bonus finns ett kapitel om Sivans främsta ostar och vad som kännetecknar dem.

Ä dän'te gôtt, kan dä lika gärna kvetta

Detta kärnfulla uttalande från Sivan sätter fingret på Sivans filosofi. Det man stoppar i sig måste vara "gôtt", gärna "gôrgôtt". Och precis så är det. Den som en gång smakat Sivans ostar är fast för evigt. Och, om jag nu får komma med en personlig bekännelse, så är den följande. Alltsedan jag började mina universitetsstudier i Lund, och därmed i Skåneland, har jag kunnat njuta av Edvard Perssons och Kalle på Spångens rika matkultur. Men det var inte förrän 2016, i samband med Sivans Hedersutmärkelse och mötet med hennes ostar som jag insåg att jag större delen av mitt liv gått miste om någonting unikt. Ty,

för första gången fick jag klart för mig hur ost kan smaka.

Sivans hemlighet

Visserligen erbjuder de stora svenska livsmedelsbutikerna ost av alla de slag. Men, om man nu som konsument önskar ost med lite "sting", finner man sällan någon sort som är lagrad mer än 12 eller 18 månader; 24 månader är en sällsynthet. Men för Sivan är dessa tidsperspektiv som själlös rutin. Den genomsnittliga lagringstiden för hennes ostar är nämligen 30–40 månader; därefter, säger hon, händer inte så mycket med ostarna. Men jag har uppgifter som säger att hon t.o.m. laborerar med mycket högre lagringstider, upp till 72 månader. Som kuriositet kan nämnas att Sivan i sitt lager har en Riddarost 17 %. Den är – Gott folk, håll nu i er! – 28 år. Sivans kommentar: "*Ja sa se hur länge han håller.*"

Här kommer vi Sivans hemlighet på spåren: spåra ostar med potential och bedöma deras optimala lagringstid. Boken *Sivan och hennes ostar* inleds med en ögonblicksbild, som i ett nu visar hur det går till när Sivan utväljer sina ostar. Platsen är ostgrossisten Delimo i Lidköping. Hårdost är Sivans signum. I långa rader, staplade på höjden och tvären, finns här Präst, Herrgård, Svecia, och Grevé, samtliga klassade som svensk hårdost. Dem ska hon pröva. I handen håller hon ett s.k. ostborr, som hon skjuter in i ostarna. Ut får hon en cylinderformad ostbit, som hon nu, som i

en helig ritual, ska testa. Och så här beskriver Annica Carlsson Bergdahl situationen: "Hon vänder oss andra ryggen, går iväg några meter för att i ensamhet avgöra ostens kvalitet. Inget får distrahera. Tandborstning och halstabletter är totalt förbjudet inför en provning. Smaksensorernas känslighet får ej störas. Tystnaden lägger sig i denna tempellika sal där osten i allra högsta grad har huvudrollen."

Det Sivan med ofattbar känslighet tar reda på är om en specifik ostsort, resultatet av en specifik ystning, kan bli något i ett flerårigt framtidsperspektiv. Skulle testet vara till ostens fördel (men det är långt ifrån alltid det sker), köper Sivan in, och detta utan att blinka, en hel pall, eller så många det nu finns av den aktuella osten. Det kan röra sig om hisnande summor. Inför detta artisteri finns endast en sak att göra: av respekt och vördnad buga sig djupt.

Skaraborgs akademi harangerar Sivan

Högskolan i Skövde den 24 november 2016. Det var dagen för Skaraborgs akademis Högtidssammankomst. Det var också dagen då Sivan skulle bli årets Hedersskaraborgare och emotta det synliga tecknet för sin upphöjelse.

Högtidsdagen följer alltid samma mönster. Den är uppdelad i två delar, en intern och en offentlig. Till den interna delen hör Akademin sammanträde och en måltid bekostad av Högskolan. Till måltiden är

akademiledamöterna inbjudna, årets Hedersskaraborgare och ledande representanter för Högskolan. I den offentliga delen – till den har allmänheten fritt tillträde – prisbelönas författaren till årets bästa avhandling och håller (i bästa fall en begriplig) kortföreläsning om avhandlingsämnet, målsättning och innehåll. I nästa punkt avslöjas vem som utsetts till Hedersskaraborgare. Vederbörande kallas fram, får sin plakett och inbjuds att berätta om sig själv och sin verksamhet. Till pjäsen hör också en eller två akademiska föreläsningar.

Det märkliga inträffade nu, återigen den 24 november 2016, att middagens hedersgäst, Sivan själv, inte var närvarande. Detta var illavarslande, alla var högst konfunderade. Kunde Sivan ha missat datum, plats och tid? Oro låg i luften. Tänk om hon inte heller skulle dyka upp till dagens offentliga del, utdelningsceremonin och det anförande hon skulle hålla. Till all lycka återfanns Sivan. Inför ett fullsatt auditorium höll hon ett bejublat föredrag om allt vad heter ost, så inspirerat och levande att det vattnades i munnen på åhörarna. Kort sagt en enmansshow av högsta klass.

För mig, jag var Skaraborgsakademins preses då, var det en särskild glädje att överrätta plaketten till just Sivan. Det visade sig nämligen att hon var född i Gösslunda, där föräldrarna hade en gård, Kronogården— och Gösslunda är nu ingenting annat än grannsocknen till min egen, Sunnersberg. Med andra ord kände jag mig befryndad med Sivan. Möjligen

blev hon dock överraskad, när jag i samförståndsanda (och inför överräckandet av själva plaketten) frågade henne om hon kände till Fröslunda på Kålland. Och, sporde jag vidare, hade hon hört talas om bronsålderssköldarna som grävts fram ur dess jord? Jo, det hade hon och jag kunde då avslöja att plaketten hon nu skulle få var en avgjutning av ett bestämt parti på en av dessa bronsålderssköldar (samma sköldar som nu finns att se i en permanent avdelning i Västergötlands museum i Skara).

För oss alla som åhörde och bevittnade Sivans framträdande verkade allt vara som det skulle. Idel framgång för Sivan, en fjäder i hatten för Skaraborgs-akademin och Högskolan i Skövde.

Men Sivan själv hade en helt annan upplevelse av dagen. Det som skulle ha varit Sivans lyckodag hade i själva verket för henne varit en psykisk och fysisk prövning, ett enda utdraget lidande.

Sivans version

Som jag tidigare nämnt hade jag ett långt telefonsamtal med Sivan den 29 november 2016. Jag hade ju förstått att någonting hade gått snett, rejält snett, i samband med Sivans närvaro i Skövde. Hon bekräftade detta med eftertryck, och, om sanningen ska fram, inte så lite med äkta förtrytelse. Hon och hennes fotograf – han heter Stefan Quinth och har gjort en film om Sivan – hade infunnit sig i god tid till middagen;

den gick av stapeln kl. 17.00. Ingen från vare sig Akademi eller Högskola hade emellertid varit och mött dem, och utan att kunna lokalisera Högskolans matsal hade de irrat runt bland huskropparna. Till slut hade de gett upp och uppsökt ett kafé i närheten. Där hade Sivan begärt en smörgås – hon lider av diabetes och kände att hon för att klara av kvällens vedermödor måste ha någonting i matväg. Men det enda kaféet hade att erbjuda var en "negerbulle".

Det var därför med onda aningar Sivan letade sig fram till föreläsningssalen. Oron för hur kroppen skulle reagera inför tom mage bekräftades. Benen, så berättar hon, hade skakat under hela framträdandet och, *Nota Bene!*, allt detta skedde under samma framträdande som vi åhörare uppfattade som pyramidal succé! I en känsla av misslyckande hade hon inte kunnat sova natten till den 25 november. Följaktligen, deklarerade hon, hade hon än så länge inte lyckats glädja sig åt den fina bronsåldersplaketten. Kanske, så spekulerade hon, skulle hon ta fram den till jul.

Mycket annat av kritisk art hade Sivan att säga om dagen då hon blev Hedersskaraborgare. Som Preses kunde jag bara konstatera att det blivit något slags fel i kommunikationen mellan de ansvariga och Sivan. Detta beklagade jag djupt medan Sivan med eftertryck inskräpte att det inträffade, *hennes* nesa, borde bli en läxa för framtiden. Vi enades dock om att hon i all bedrövelse hade fått ytterligare en rolig historia att lägga till alla sina andra. Ingen behöver

tvivla på att hennes version skulle bli någonting annat än en tokrolig berättelse, någonting att fabulera kring, en västgötsk "skôjbete", som heter duga. Så efter många goda skratt avslutade vi samtalet.

Filmen om Sivan

Den 18 oktober 2018 ringde jag åter upp Sivan; jag ville uppdatera mig. Inte minst ville jag veta om Sivan hade försonat sig med fataliteterna runt sin utnämning till Hedersskaraborgare 2016. Hennes svar var ett kort och kategoriskt: *nej!* Och hon pekade på ytterligare en sak, som jag inte kände till.

Under ett par års tid har den erfarne fotografen Stefan Quinth, CameraQ, från Vedum arbetat med en film om Sivan. Han var således med i Skövde den 24 november 2016 i akt och mening att dokumentera det solenna ögonblick, när Sivan triumfatoriskt – ja, så var det ju tänkt – skulle motta sin utmärkelse. Det har i min berättelse framgått att Sivan och Stefan Quinth missade middagen till följd av bristande vägledning. När de så hittade fram till själva auditoriet (enligt Sivan endast några minuter innan den offentliga delen av Högtidsdagen skulle ta sin början), var detta fyllt till sista plats. I den otålighet som rådde, och ängsliga att inte kunna hålla tiden ("formatet", som man uttrycker saken i Skövde, är näst intill sakrosant; ingenting får störa detta) *hindrades* Stefan Quinth att montera upp sitt kamerastativ. Av doku-

mentationen, den som skulle bli en viktig del av filmen om Sivan, blev alltså intet. Den smäleken kan Sivan inte glömma. Men lika illa var det – här klandrar jag mig själv – att jag som preses (därmed som ordförande i Skaraborgs akademi) – inte var informerad om, eller förstod, vad som försiggick framför mina ögon.

Hur som helst. Filmen om Sivan presenterades i Vara konserthus den 20 januari 2019. Den blev (och detta utan inslaget från Skövde) en framgång med tanke på intressant innehåll. Dit hör det sällsynta vänskapsband som råder mellan Sivan och Leif Pagrotsky. Sivan berättade, återigen samtalen 2018, att hon och Leif brukar samtala med varandra varannan eller var tredje månad. Och skulle det vara så gynnsamt att de kan mötas personligen, äter de lunch eller middag tillsammans. Leif har gett Sivan råd i ekonomiska ting: "Du tar för dåligt betalt för dina ostar", har han sagt. Och han har inte varit sen att inför alla och envar peka på Sivans betydelse som svensk pionjär inom hanteringen av hårdost. Sivan kan inte nog prisa Leif Pagrotsky och den roll han har spelat för henne och för hennes självförtroende. Och Leif Pagrotsky å sin sida har endast lovord för Sivan. Så när Stefan Quinth 2018 tog med Sivan till USA och där ställde frågan till Leif Pagrotsky hur det kunde komma sig att han, högt uppsatt och uppbyren statstjänsteman, fann det viktigt att hålla kontakt med Sivan, lär denne ha svarat (allt med Sivans formulering): *"Ho ä roli' å va ihop mä."* Och inte lär

"rolig'heta" (om vi nu får ta till lite västgötska igen) ha blivit mindre av att Sivan i bagaget medförde 7–8 kilo delikatessost till Leif.

Ho ä värre än ja

Under det aktuella samtalet hann vi komma in på Sivans Osthandel och hur det står till med den. Rörelsen har, berättade Sivan, utan köpeskilling överlåtits till *"tösera"* Maria och Sofia, m.a.o. som ett för tidigt arv. Maria och Sofia äger 50 % var. Det är Sofia som dagligdags driver rörelsen medan Maria, skatteexpert på Swedbank, bidrar med ekonomisk erfarenhet. Sivan själv är fortsatt engagerad i osthanteringen: *"I månda's köpte jag ost i Tingseryd."* Hon arbetar ideellt, oavlönad, och säger med genuin västgötahumor: *"Ja får ta hand om restera."*

När jag så ställde frågan om Sofia är lika duktig som Sivan i att hitta ostar att satsa på, d.v.s. om Sofia är utrustad med lika raffinerat smaksinne som Sivan, kommer svaret prompt: *"Ho ä värre än ja."* Och Sivan pekar på att Sofia inte bara har en gedigen fackutbildning i allt som har med kök, bak, kryddor och smaker att göra utan att hon också har gått tio år vid sidan om Sivan. Lugnande besked för kräsna ostkunder, för det betyder att ostälskare även i framtiden kan räkna med kvalitetsost från Sivans Osthandel.

Ja, tänk så underbart! Ett ostens Mekka på Varaslätta.

PER BERGSTRÖM

**NÄR PENNAN HALTAR
I EN BOKSKOG AV CYPRESSER**

Vänern breder gnistrande ut sig och jag känner solen slicka mig i ansiktet. Den helande värmen blir en lindrande kontrast mot smärtan i de krumma fingrarna när jag försöker att räta ut, spänna lederna och sträcka ut händerna i sin fulla längd. Med utsikten framför mig tänker jag på Johanna i Carsten Hauchs *Systrarna på Kinnekulle* när hon oförstående frågar sin syster Ulrikka:

”Vad? Finns det någon plats på denna jord, som du vill byta mot denna? Vattenfallen, Vänerns klara vatten, Högekullen, de lummiga lövskogarna och allt liv och rörelse i kalkbrotten och stenhuggerierna. Var i all världen kan du hitta något liknande, vilket land på jorden kan ersätta denna plats, där vi är födda och där vi lekte som barn!”

Grimaserande av värken vänder jag dock blicken från Vänern mot väders, sätter mig på huk och låter

händerna sväva över ramslökens hav av gröna blad toppade av dess blommors vita skum. Jag känner hur höger långfinger viks inåt, fastnar mot handflatan för att ögonblicket därefter med en snärt lossna och skicka en brännande rekyl av smärta genom handen och underarmen, en skarp smärta som stungen av en skorpion.

René Redzepi, grundaren av restaurangen Noma i Köpenhamn, berättade vid ett tillfälle att han aldrig riktigt förstått Søren Kierkegaard eller lyckats ta sig igenom någon av hans böcker, men att han likväl på sätt och vis tagit del av honom då den bästa ramslöken växer på Kierkegaards grav, dit brukar Redzepi ta med sina barn för att plocka löken.

Inte enbart för ramslöksplockarna pekar skyltar bland pilträden och bokarna på Assistentkyrkogården i Köpenhamn mot Kierkegaards gravvård. Bland de många tiotusentals som här ligger begravda – bland dem Niels Bohr, Michael Strunge och Ben Webster – är det Kierkegaard och H.C. Andersens gravar som är utmärkta. Andersen vars största skräck i livet var att bli levande begravd och som varje kväll lade en lapp på sitt nattduksbord som förklarade "Jag är inte död, jag sover bara".

Ryggen är blöt av svett och jag plockar min vita bomullsnäsdud ur fickan för att torka pannan och näsroten. Sinnet känns dåsig och blicken grumlig av det låga blodsockret, likväl söker den efter en sten som

jag kan sätta mig på. Jag inser att det skulle vara skönt att luta ryggen och sätter mig på marken mot vad jag tror är en ask, men vad vet jag, ett lövträd är det i vilket fall. Längre nerför slänten ser jag en man, som troligen ser äldre ut än vad han i själva verket är, halta förbi på grusstigen. Lockigt hår klippt i en kort uppåtsträvande frisyr som dras ner av polisonger. En prydligt knuten kravatt runt den vita kragen under ett blekgult ansikte. Han stannar till vid vad som verkar vara resterna av något smådjur vid sidan av stigen, kanske en hare. Gör några anteckningar i en svart läderbunden anteckningsbok och skyndar sedan vidare med raskare steg än förut.

I fickan under näsduken gräver jag efter några dextrosol och mumlar "USA kl 3" tyst för mig själv. Upprepar frasen i mitt huvud: "USA kl 3", urberg, sandsten, alunskiffer, kalksten, lerskiffer, trapp/diabas. Det är platåberget jag har slagit mig ner på, men vad rymmer dess håligheter. Finns härunder, därinne, "fieldkongen"?

Precis som med Holberg kan danskar och norrmän i evighet kivas om huruvida Carsten Hauch är att betrakta som dansk eller norrman. Fram till ton-åren levde Hauch i Norge och hans barndomsminnen från Bergen präglades främst av domkyrkoklockornas då och begravningsprocessioner genom staden. Ett regntungt mörker som i åttaårsåldern ersattes av den natursköna omgivningen kring Malmager prästgård i Hardanger där han blev myndling till prästen

Nils Hertzberg. Hauch upptogs här av naturen, kanske föddes redan i denna ringa ålder hans framtida zoologiska intresse och den blick för landskapet han senare skulle ge Johanna i hennes bild av Kinnekulle. När han efter fem år lämnade Hardanger för Köpenhamn var det med ett tungt hjärta som bar landskapet med sig ända tills han skulle få återse det 63 år senare. Norrmännen vill knyta honom hit, danskarna menar att han kunde haft sin eviga vila under pilträden och bokarna i närheten av Andersen och Kierkegaard.

I ett brev till sin fästmö i Berlin, Felicia Bauer, skriver Franz Kafka: "I hemlighet tror jag nämligen inte att denna sjukdom är tuberkulos, utan snarare ett tecken på min allmänna konkurs. (...) Blodet kommer inte från lungan, utan från ett avgörande hugg utdelat av en av kämparna."

År efter år förskjuter jag sjukdomen för att det är i en fjärran framtid som den kommer att påverka mig. En framtid som nu kommit ikapp mig med fingrar låsta mot handflatan och ögon som sakta fylls av sprängda blodkärl. Vid ett sjukhusbesök sträckte jag fram pekfingret till sköterskan för blodprov. Hon skakade på huvudet. "Vi tar långfingret. Du vet att om du skulle förlora synen så är det med den fingertoppen du ska läsa." Skumögdheten nalkas, benen ska kapas. Ett liv utan ben?

I början av 1820-talet levde Hauch i Nice där han i sina zoologiska studier främst intresserade sig för Medelhavsfiskar. Han arbetade i vatten och kyla under långa promenader och bytte inte sina våta kläder om kvällarna. Samtidigt innehöll de preparat han arbetade med höga halter av arsenik. Bit för bit gick hans kropp mot den allmänna konkursen. En regnig natt välte dessutom Hauchs vagn under vilken han fastnade med sin vänsterfot som skadades svårt. Nu tvingades Hauch att söka hjälp för sitt hälsotillstånd, först i Nice, sedan Genua och senare på kurort på Ischia. Amputationen blev alltmer oundviklig och med det fysiska förfallet kom också det mentala mörkret. Tiden på kurorten var till ingen nytta och hjälp. I stället förvärrades hans hälsa av ett skorpionbett och i Neapel den 23 mars 1825 amputerade den berömda kirurgen Mancini utan bedövning Hauchs sjuka fot strax ovanför ankeln. Mörkret tilltog och livet som "lemlästad krympling" var honom fullständigt fränstötande. Framför att återvända till hemlandet utan ben riktade han i Neapel våren 1826 en pistol mot sitt hjärta och tryckte av.

"O, tung er fattigdom! I slid og slæb gaaer tiden hen i morgen som i dag", säger Ulrikka i *Systrarna på Kinnekulle*. Tungt inte enbart för den monetärt fattige. Suicidalrisken är tre gånger så hög hos diabetiker än övriga befolkningen, än högre bland de typ 1-diabetiker som drabbats av sjukdomen innan 40 års ålder. 9% avslutar livet med egen förhöjd insulindos. Först

åren av ilska, följt av uppgivenheten, och så rädslan. Jag är inte död, jag sover bara. Kan det åldrandet göda skaparkraften, när den av det Kierkegaard beskriver: "Så länge man är barn har man fantasi tillräckligt att om det rör sig om en hel timme, hålla sin själ på toppen, på förväntans topp. När man blir äldre är det tack vare fantasin man blir utled på julgranen långt innan man får syn på den."

Carsten Hauch skrev tidigt dikter och föredrog litteraturen framför sina juridikstudier. Den ungdomliga hänförelsen av Horatius och Shakespeare gick över till mötet med samtida tyska romantiker. De egna författarambitionerna gav han dock upp i tvivel över sin diktarförmåga och kom att ägna sig åt de akademiska naturvetarstudierna. Konfrontation med sin sjukdom och fruktan för amputation fick honom dock att återgå till det skönlitterära skrivandet och dikten, eller om det återgick till honom: "som om hela mitt liv, hela min framtid, allt jag strävat och arbetat för var till spillo och inget annat återstod än döden, men då vände poesin som en tröstande ängel sig tillbaka till mig." Hans diktning präglades av naturfilosofisk idealism och tog intryck av bland andra Novalis, Goethe och Oehlenschläger.

När jag sluter ögonen stirrar ögonbottenfotografiet tillbaka på mig. Fläckar. Taggrivna blodkärl. Inte en enda cigarett till, säger läkaren. Jag som aldrig har rökt.

Kulan som Hauch avlossade den 16 april 1826 studerade mot ett av hans revben, missade hjärtat och trängde ut genom hans rygg. Han tillfrisknade snabbt men sjönk allt djupare i sin depression, men det som han då betraktade som sin största olycka skulle, enligt hans egna ord, så småningom vara ett bevis för honom på en högre makt som tvingade honom till en livsförändring och mer rättfärdigt liv. Att det jordiska livet för honom blev den skärseld som renade honom och dessutom höjde honom till nya poetiska nivåer. Han lade zoologin åt sidan till förmån för humanioran, återfick livslusten i Rom där han studerade renässansen och gick till fullo upp i skrivandet, fortsatt med Shakespeare och de äldre romantikerna som ledstjärnor. Han skrev lyrik, epik och drama. Blev professor i nordisk litteratur i Kiel och övertog professuren i estetik vid Köpenhamns universitet från Oehlenschläger.

Hauch har kanske inte gått till historien som en av de stora i den danska litteraturhistoriens guldålder, men var ett betydande namn för sina samtida till vilka han främst nådde ut med sin lyrik. Den 16 april 1846 lyckades han dock också från scen att fånga publikens öra med premiären av *Systrarna på Kinnekulle*, som kom att bli hans mest spelade och omtyckta drama. Varför handlingen förlades till just Kinnekulle är oklart, men även generationskamraten H.C. Andersen, som lovprisade pjäsen, har ju skildrat berget och dess natur. En natur som faller väl in i

Hauchs romantiska idé om naturens själ och mystik. Och ett berg vars inre, i Hauchs tre akters-drama, är hem åt bergakungen "fieldkongen".

Systrarna Johanna och Ulrikka är döttrar till en fattig västgötsk bonde där 17-åriga Johanna har accepterat sitt påvra leverne och önskar så snart som möjligt äkta sin John. 25-åriga Ulrikka däremot fortsätter i hemmet att spinna på sin brudslöja, vilket hon gjort i tio år i väntan på en friare med förutsättningar i börser, och inte Jörgen som förälskad uppvaktar henne. Ulrikkas ambitioner leder henne till den ande i berget som härskar över jordens alla skatter som han kan tänka sig att dela med dem som funnit nåd i hans ögon.

I ett brev till Søren Kierkegaard daterat den 17 maj 1849 tackar Hauch för ett exemplar av andraupplagan av *Antingen-eller*. Här framgår att Hauch i författandet av *Systrarna på Kinnekulle* inte inspirerats av någon folksaga utan främst av Kierkegaards tankar om andens utveckling, om det estetiska, det etiska respektive det religiösa förhållningssättet. "Snälla se det inte som vanligt smicker utan snarare som deklarerad sanning när jag säger att jag inte enbart har följt Er litterära utveckling, utan också funnit många allusioner och antydningar i Ert arbete som har gynnat min egen intellektuella utveckling."

I ett vadderat kuvert postar jag provröret med mitt senaste HbA1c. Den här natten somnar jag tillfreds.

På en stol intill sängen lutar sig en man tillbaka och lossar på kravatten han har prydligt knuten i halsen.

Ulrikka har förälskat sig i pengar och följer med fieldkongen när hon får i löfte att behålla den tråd av guld hon kan få spinna i hans mörka bergssal. Trots att Ulrikka upplever att endast en månad eller två passerat ber hon efter 25 år att få frigöras från berget. Från bakom ett klippblock återvänder hon till Kinnekulles sluttningar och dalar där Johanna och Johns silverbröllop firas. Med sitt åldrade ansikte känns Ulrikka inte igen och hon förskräcks av sin egen spegelbild i bäcken. Jörgen har dock inte kunnat förtränga Ulrikka och får nu leda henne mot döden i hennes födslohem medan hon skänker sitt guld till kyrkan och föräldralösa barn.

Carsten Hauch återsåg sin barndoms Hardanger men återvände till det Rom där han återfått livskraften efter sin amputation. Slutligen, vid 81 års ålder, skulle dock livet rinna ur honom. "Jag kommer att vila vid Cestius pyramid. Kanske hade jag föredragit bokskogen men det spelar ingen roll var min lekamen kastas."

Nu vilar han där han återföddes. Intill Cestius pyramid. I samma cypressers skugga som Shelley och Keats.

MADELENE SANDSTRÖM

**PER GILLBRAND
TURBO-PELLE – EN SVENSK
INNOVATÖR**

Per Gillbrand ledde under tre decennier motorutvecklingen vid Saab. Det var han som utvecklade turbo-motorn till en fungerande motor. Knepet, som han uttryckte det, var att ta en hästkraft och trycka tillbaka avgaserna in i cylindern för att höja trycket och därmed få fyra hästkrafter tillbaka. Alla fysiker fattar ju att det inte kan vara enklare än så. Men han var inte professor i fysik och inte heller civilingenjör från Chalmers eller KTH. Nej han var från Tidaholm och hade vad som där brukar benämnas som "maskinhuvve". Uppenbarligen kan det vara nog för att spela en framträdande roll i svensk industrihistoria. Arbetstillfällen och företagsvinster har baserats på snillrika tekniska lösningar som skapats av en färghandlarson från Tidaholm. Gillbrands färghandel var något av en institution i Tidaholm. Deras utbud

av tapeter bestämde interiören i de flesta hem i det lilla samhället. Det enda som är lika viktigt som interiören i ett hem i Tidaholm är ju bilen. Familjen Gillbrand kan därför sägas ha stått för en helhetslösning, åtminstone i Tidaholm. Pappa Evald Gillbrand tillhandahöll också tavlor till väggarna såsom en folkär amatörkonstnär.

Hur kom det sig att en maskiningenjör från "Chalmers lägre" blir en uppfinnare och världskändis inom motorutveckling? Per Gillbrand blev en uppfinnare av rang då han klarade att kombinera befintlig prestanda med helt nya lösningar, förfina dessa kombinationer genom systematisk utveckling och analys till utmärkt funktionalitet och dessutom tillse att de nya produkterna kunde massproduceras till rimliga kostnader. Det senare är ingen petitesse. Många fantastiska uppfinningar och lösningar kommer aldrig till användning därför att inte alla delar av lösningen har kunnat tillverkas i stor skala eller medför dyra material. Att arbeta med utveckling som ska kunna produceras och användas med säkerhet och tillförsikt är en påtaglig begränsning för uppfinnare. Per Gillbrand är en stor innovatör för att han bemästrade detta komplexa maskineri inte för lyxkonsumtion och ett litet antal köpare utan för medel-svensson.

Leonardo da Vinci brukar ibland anses ha uppfunnit helikoptern och andra innovationer som kom i bruk först under 1900-talet. Men da Vinci levde i en tid då uppfinningar inte kunde testas och förfinas, än

mindre tillverkas i stor skala eller drivas med någon energi. Skapelsen blev då endast en teoretisk uppfinning även om ritningarna var enastående. Om en uppfinning ska produceras med existerande produktionsteknik, kunna drivas med drivmedel som finns på marknaden och tillverkas till ett rimligt pris genom massproduktion istället för hantverk, måste man klara att vara kreativ inom en mycket snäv ram. Gillbrands turbomotor var en anmärkningsvärd prestation då den kunde fogas in i hela det komplex av teknologi, arbetskraft, bilmarknad och intresserade bilägare som fanns på plats sedan decennier.

Underbarn brukar ofta fasa ut till medelmåttighet efter trettio års ålder men så gjorde inte Per Gillbrand. Han fortsatte stadigt att utveckla nya tekniska lösningar upp till mycket mogen ålder kanske för att han hade barnasinnen kvar. Han var ingen ensamvarg av det slag som uppfinnare och innovatörer ofta beskrivs som i massmedia och film. Tvärtom så var han en drivkraft även för kollegors utveckling samtidigt som han också kunde ta intryck av andra även om han var lite egen. Per var en teknisk konstnär, han kunde likt en skulptör mejsla ut funktionalitet ur metall och skapa rörelse. Hade han varit född tidigare sekler hade han i uppslagsverk fått epitetet renessansmänniska. Han hade ingen universitetsutbildning men fick ändå stort internationellt erkännande. Forskare i teknik betraktade honom som en stor ingenjör. Själv kommenterade han sitt vägval

med "det är bättre att skapa än att förstå". Hans "maskinhuvve", som är en förmåga att förstå mekaniska konstruktioner utan att i allt kunna förklara vad man förstår. Han kunde till och med arbeta sig fram till en teknisk lösning genom att lyssna på motorljudet, en slags mekanikens musikalitet. Sitt motorgehör demonstrerade han under sin tid som pensionär genom mycket välbesökta och populära motorljudskonserter, vilket vi kommer till längre fram.

Men Per Gillbrand var naturligtvis inte ensam i arbetet med motorutvecklingen. Den skedde ju inom ramen för svensk storindustri som redan då var internationell. Naturligtvis fanns andra personer i arbetsgruppen men han utmärkte sig genom att vara drivande och lösningsorienterad. Han fick stimulans av till synes omöjliga utvecklingsproblem. De som arbetade nära Gillbrand talar om en respektlöshet inför utmaningens svårighet och att han i det närmaste lekfullt tog sig an det till synes hopplösa. Men teknisk utveckling är inte stundens infall, det krävs systematik och uthållighet med otaliga omgångar tester och prov, göra om, nya försök, nya lösningar. En excellent innovatör skiljer sig inte från andra som är excellenta. Det krävs hårt arbete, koncentration och uthållighet för att nå framgång, inspiration är bara den extra ingrediensen. Per Gillbrand hade därtill en speciell känsla för när det var värt att satsa sina krafter på ett visst projekt. Hade den tänkta lösningens tid kommit? Var marknaden intresserad av detta?

Men hur började han sin bana, färghandlarsonen? Hans far ägde färghandeln i Tidaholm och var även amatörkonstnär vet vi redan. I de flesta hem i Tidaholm hänger en eller flera små tavlor med motiv från Tidaholm eller byarna runtomkring målade av pappa Gillbrand. I mitt eget föräldrahem hängde tre stycken föreställande: Gröna stugan på Hellidsberget, Fröjereds kyrka från långt håll och Gamla torget i Tidaholm med köpmannalängan och en lastbil parkerad. Kan denna återkommande lastbil vara en ledtråd till Per Gillbrands motorintresse? Var det en lastbil av märket Tidaholm?

Hur kom det sig att sonen väljer att åka till Göteborg, cirka 17 mil från Tidaholm, för att där utbilda sig till gymnasieingenjör? Det fanns inga jobb längre i Tidaholm inom bil- och motortillverkning. Det hade funnits lastbilstillverkning men den lades ner 1934, samma år som Per föddes. Är det här som rötterna till intresset ska sökas? Arvet efter buss- och lastbilstillverkningen i Tidaholm hade präglat den lilla industristaden trots att den inte varade länge. Den startade i liten skala 1906 och Kreuger-kraschen spelade en avgörande roll för nedläggningen. Som mest under 1920-talet tillverkades 150 lastbilar per år i Tidaholm. Tidaholmsfabrikens bussar, lastbilar och specialfordon utvecklades av motorkonstruktörer med stor yrkesskicklighet och innovationsförmåga. Tekniskt sett låg Tidaholms motorer och bilar långt framme både i nationell och europeisk jämförelse. De drygt 1100 bilar som tillverkades hade lång livslängd

och hög prestanda. I en broschyr från 1930 kan man läsa att vevaxeln är utbalanserad i specialmaskin, vibrationsfri och lagrad i sju babbittfodrade bronslager. Försäljningsargumenten var helt tekniskt orienterade. Jag fattar inte vad merparten av informationen betyder men helt uppenbart hade utvecklingen i Tidaholm reducerat problem som andra tillverkare ännu inte kunnat hantera. Men likviditeten i Bruket var skral och 1934 tog det stopp. Samma år som Per föddes.

Det finns sällan en enda orsak till att ett intresse infinner sig hos en ung person. Arv och miljö samverkar och kan väga olika tungt under resans gång. Per Gillbrand föddes i en hemmiljö med intresse för det moderna, för det nya inom teknik likaväl som möjligheten att ta del av vad som hände i andra länder och möjligheter till utbildning och förändring. Pers bror Björn berättar för mig att pappa Evald byggde kristallmottagare och köpte en kamera för färgfilm redan före andra världskriget. Det fanns en positiv inställning till utveckling och förändring kombinerat med en nyfikenhet. Även om familjen tyckte det kanske blev lite för mycket av det hela ibland i tonåren.

Pers bror Björn berättar:

"Det var således en väldigt teknikpositiv miljö vi växte upp i och min brors idéer (som var många!) uppmuntrades. Han gjorde tekniska förbättringar

på sin motorcykel, byggde en racerbåt till vår gamla utombordsmotor, mekade med vår bil etc.

Däremot var skolarbetet inte så framgångsrikt. Han kom inpå reallinjen i Skara men var mer på bröderna Håkansons bensinmack och mekade än läste på läxan så han fick sluta efter två år. Efter diskuterande och letande fann familjen en teknisk utbildning i Göteborg som kallades "Chalmers lägre" vilket ju lät bra men det var en gymnasial utbildning och inte högskola. Tyglarna stramades åt och Per klarade av studierna men inte utan uppoffringar. Han hade letat reda på en Bugatti B35, isärtagen och nerpackad i lådor på en bakgård i Göteborg och som han helst i hela världen hade velat köpa för en spottstyver, men det fick han inte för far. Det återkom han till ständigt!"

Om det inte fanns biltillverkning i Tidaholm längre var kunde Per då få användning av sin utbildning? Under loven hade han sommarjobb på Ivan Perssons bilfirma i Tidaholm och på Vulcans mekaniska verkstad. När han var färdig med examen fick han jobb på Högbergs Mekaniska. Här fick han svarva i metall och arbeta med mekanik i praktiken. Men detta var inte utmaning nog, det var bilar, båtar och motorcyklar allt med fart som var roligt.

Det var inte långt till Volvo Penta dvs fabriken i Skövde. Flera av dem som hade arbetat med motorproduktionen till Tidaholms-lastbilarna hade fått anställning i Skövde när verksamheten lades ner 1934. Även om de inte alla fanns kvar så var det troligen

de som blev arbetskamrater till Per då han började där, efter skolutbildningens slut och mellanspelet på Högbergs Mekaniska, som motortestare år 1955.

Redan som ung grabb på Penta utmärkte sig Per som en stor begåvning. Han valdes ut att ingå i "projekt 1958" vid Volvo i Göteborg som var direkt kopplat till Volvoledningen. Motorutveckling i bilbranschen är alltid omgärdad av största hemlighetsmakeri och sekretess så även då. Projektet fick heta X2B16 istället för B18 för att lägga ut ett villospår om att det var motorn B16 som skulle få en ny variant. Utvecklingen gick till på så vis att ett 40-tal provmotorer utsattes för tusentals timmar av slitageprov till dess att de bokstavligen var utslitna. Utnötningen resulterade i stora mängder data och information. Det hör till saken att vid denna tid fanns inga datorer att knappa in allt i eller köra simuleringar i. Här var penna, papper och räknesticka bearbetningsverktygen i analyserna som gjordes för att identifiera vad som borde ändras. Flera olika bensinkvalitéer och oljor måste också testas, den nya motorn var ju ämnad för den internationella marknaden. Per åkte ett antal gånger till Jensenfabriken i West Bromwich (stadsdel i Birmingham) för att modifiera motorer direkt i produktion. Till exempel för att åtgärda att kolvarna skramlade vid hög tändning. Berättelserna om den tekniska utvecklingen i projektet är riktad till dem som är en del av denna värld; andra ingenjörer andra kännare av motorer. Mot den bakgrunden är det helt

naturligt att man i förbigående konstaterar att lösningen till sist blev att B18B inte har vakuumklocka på tändfördelaren. Jag lämnar denna insikt till er läsare att begrunda.

Projektet mynnade till sist ut i Volvos mest kända motor: B 18 med femlagrad vevaxel. För oss som inte är motornördar och/eller medlemmar i sällskap med motorfokus så kanske detta är helt ointressant. Men om Helgonets sportbil nämns som ett av resultaten så kan vi lite nostalgiskt påminna oss ett svunnet 60-tal i vardagsrummets soffa framför TV:n på fredag- eller lördagkvällarna. Helgonets sportbil var det smartaste och lyxigaste någon i dåtidens jetset kunde äga. Även Amazon med dess ljudlösa glid när den så kallade överväxeln petats in. Överväxeln satt som en liten extra spak på ratten och Amazon blev en prydnad för Volvo på den internationella marknaden. Bilfantaster brukar beteckna B18 som den svenskaste av alla motorer, vad det nu betyder, och en ny nivå för bilmotorer vid denna tid.

När det stora B18-projektet var över värvades Per Gillbrand år 1964 över till Saab i Trollhättan. Nu skulle nästa bilfabrikant i Västsverige räddas. Saab hade vid den tiden stora bekymmer eftersom de måste finna en ny lösning som ersatte deras kända tvåtaktsmotorer. Tvåtaktade motorer var inte framtiden och de behövde snabbt få fram sin första fyrtaktsmotor. Företaget befann sig i en situation där man måste nå framgång snabbt eller i värsta fall gå under. Men vägen till framgång var lång och svår.

Det rådde ett stort hemlighetsmakeri kring utvecklingen. Konkurrensen var hård och hela motorprojektet innebar en betydande risk. Uteblev framgången så skulle det inte dröja länge innan alla fick gå hem från Saabs fabriker.

Pers son Peter Gillbrand berättar:

"I mitten av 60-talet blev Saab och DKW (som senare köptes upp av Volkswagen-koncernen) mer och mer ensamma om att hålla fast vid tvåtaktsmotorer. Man till och med skrämde upp motorn till hiskeliga 57 hästar för att attrahera Saabkunderna så gott man kunde. Alla kollegorna i branschen hade redan övergått till fyrtaktsmotorer. Saabs ledning hävdade enbart tvåtaktarens förträfflighet men bakom lykta dörrar förstod man att man stod vid vägs ände. Rolf Melde (utvecklingschef) gick direkt till Wallenbergarna, storägare i Saab. De godkände planen att hitta en ersättare för tvåtaktaren.

Problemet var att det inte fanns någon kunskap om fyrtaktsmotorer inom Saab. Detta var ett av skälen till att man lockade över min far och hans kollega Olle Granlund från Volvo. Wallenbergarna och merparten av Saabs allra högsta ledning insåg dock att det skulle ta alltför lång tid och förmodligen bli alltför äventyrligt att utveckla en egen motor. Man insåg också att om det skulle bli känt för kunderna att Saab var på väg att överge sin fundamentalistiska tro på tvåtaktarens förträfflighet skulle det bli förödande för försäljningen om inte bilar med den

nya motorn i princip redan stod i försäljningshal-larna när nyheten kom ut. Man var helt enkelt rädd att döda all försäljning av de gamla modellerna och stå i ett mycket besvärligt läge mellan det gamla och det nya.”

Runt 1966 startades därför ett projekt i allra största hemlighet som gick som ett smalt stuprör genom hela Saab-organisationen. Personal utanför detta stuprör, oberoende av position eller funktion, hölls helt ovetande. Hela projektet kallades operation Kajsa. Längst ned i stupröret placerades Per Gillbrand som ensam skulle stå för utprovningen av den nya motorn. Detta kan jämföras med dagens utvecklingsprojekt som brukar omfatta hundratals utprovningssingenjörer. Samtidigt avdelades en liten skara konstruktörer som skulle stå för installationsritningar och underlag. Valet av motor föll på Fords V4:a. Konstruktörerna i lilla gruppen lyftes ur kontoret i Trollhättan och fick omgruppera till en hyrd sommarstuga i Kristinehamn. Där skulle konstruktionsjobbet göras. För att inte göra det uppenbart för leverantörerna vad som var på gång startade de också ett eget aktiebolag, Maskinverktyg AB.

Men i Trollhättan fanns det för många ögon och öron för att hemligheten skulle kunna bevaras. Det finns en anekdot som illustrerar hemlighetsmakeriet och svårigheterna som utvecklarna ställdes inför, liksom även Per Gillbrands personlighet. 1966 berättade Per för sina närmaste arbetskamrater att han

tänkte flytta tillbaka till Tidaholm och bli färghandlare i ett halvår eller mer. Alla blev förvånade men tänkte att det säkert fanns privata skäl. Även den mest energiske kan ju tappa sugen, eller det kanske fanns problem i familjen i Tidaholm som krävde att sonen tog över. Per sa inte mer än så, så alla tänkte att detta verkar mycket definitivt. Naturligtvis blev de oroliga även inom ramen för arbetet och uppgiften. Om Per ger upp kanske det inte gick att lösa de tekniska problemen med motorn, det kanske var omöjligt?

Men Per for inte hem till Tidaholm utan i hemlighet sattes fru och ungar i bil och for raka vägen ner till byn Desenzano vid Gardasjön. Men inte på semester eller fågelskådning som ägaren av huset med det stora garaget trodde. V4-prototypen anlände, monterades i en Saab 96 och Per Gillbrand gjorde sedan all utprovning i de italienska bergen och på autostradan i närheten. Han fick utföra alla modifikationer och installation av prototypdetaljer ensam, så gott han kunde med de verktyg som stod tillbuds. Under tiden satt konstruktörerna och jobbade med ritningsunderlaget i den värmländska sommarstugan. Detta pågick i drygt sex månader.

Ägaren av hus och garage, Giacomo Acerbi, konstaterade att det var en i det närmaste fanatisk fågelskådare som for iväg varje dag långt upp i de svindlande bergsvägarna eller långa sträckor i alla riktningar. 800 km per dag avverkades med olika påfrestningar och belastning. Innan testerna var över

hade Per Gillbrand avverkat runt 4000 mil på nord-italienska bergvägar. Som en del av testerna hade han dessutom köpt cementsäckar som staplades i olika mängd och på olika platser i bilen. Men när alla tester var färdiga efter sex månader och familjen skulle åka hem ville Per lämna tillbaka cementen till butiken där han köpt den och få pengarna tillbaka. De var ju obrutna i sin förpackning. Så gör bara en äkta Skaraborgare!

Pers son Peter som var liten grabb då och medföljande till Gardasjön ger sin version av berättelsen:

”För att förklara fars frånvaro bland arbetskamraterna spred man ett rykte om att han tröttnat på motorer och skulle flytta hem till Tidaholm och ta över farfars färghandel. I verkligheten införskaffades en Dodge-van och i denna lastades en massa verktyg, reservdelar och min mor och jag. Första V4-prototypen skulle komma efteråt. Ordern var att köra dit ingen visste vad en Saab var så kosan ställdes söderut. Efter passagen över alperna ansåg far att vi var tillräckligt långt borta och vi stannade i Desenzano del Garda vid södra änden av Gardasjön. På den här tiden fick man gå till Desenzanos telegrafstation för att beställa ett telefonsamtal till Sverige vilket kunde ta en betydande tid, timmar, att få uppkopplat till konstruktörerna i Värmland. Det blev tid för en och annan espresso och märkliga samtal då pappa inte kunde tala eller förstå ett ord italienska.”

När utprovning och ritningar var klara hade det blivit sommar 1967. Saabs fabrik producerade bilar

med tvåtaktare inför semestern men den här gången placerades fler än vanligt på fabriksparkeringen. Precis när produktionsgänget skulle gå på industri-semester beslutas av ledningen att ett antal personer från produktionen måste stanna kvar. Den officiella förklaringen var att skivbromsarna på de nyproducerade bilarna måste justeras. Men nu var det dags för den stora revolutionen. Efter att alla obehöriga gått hem rullade personal in de nyproducerade bilarna från parkeringen, tillbaka in i produktionen, skippade detta med skivbromsarna vilka inte hade något fel och i stället lyfte man ur tvåtaktsmotorerna och installerade den nya V4:an. På så vis gjordes raskt Saabbilar med den nya motorn tillgängliga för kunderna direkt inför sommaren.

Detta var berättelsen om hur Saab kunde ta sig från 2-takt till V4:an. Men hur var det med Saabs turbomotor? Åter igen får jag hjälp av Pers son Peter:

”När V4:an var klar så blev det dags för Saab att fundera över nästa modell. Projektet ledde så småningom fram till 99:an. Eftersom man köpt V 4:an från Ford så fanns det fortfarande ingen egentlig motorutvecklingskompetens hos Saab. Den nya bilen behövde dock uppenbarligen en motor så sökljusen slogs på igen och en lämplig kandidat hittades i Triumph’s fyrcylindriga motor. För detta projekt behövdes en ”liason engineer” så familjens väskor packades igen och vi tog TorLine från Göteborg till England för ytterligare sex månaders utlandsvistelse till gagn för den lilla bilfabriken i Trollhättan.”

Familjen slog sig ner i Leamington Spa utanför Birmingham där Triumph hade sin verksamhet. För att ytterligare fördjupa bilden av Per Gillbrands personlighet följer här en mycket talande anekdot från sonen Peter:

”Under den här tiden i Leamington Spa fick far för sig att köpa en Lotus Super Seven. Far och jag åkte iväg till den lokala Lotushandlaren och när affären var uppgjord, harklade sig bilhandlaren och sa: ”Mr Gillbrand, I have to ask you one thing. Does your wife really know what a Lotus Seven is?”.

Uppenbarligen hade han sett ett antal lyckliga äkta män köra iväg från bilhallen för att moloket återvända efter någon timme då det gått upp för den bättre äkta hälften vad en Lotus Super Seven ”really is”. I vårt fall behölls bilen i drygt 50 år vilket lär vara i klass med någon form av svenskt rekord. Bilen var helt öppen och extremt tvåsitsig om man säger så men för att lösa det faktum att vi var tre konstruerade far en liten pall som placerades över mammas ben på passagerarsidan. På denna pall placerades jag när vi var ute och åkte. Safety first var väl kanske inte ledordet på den tiden. Jag var ju inte speciellt stor men rent intuitivt kunde man konstatera att min tyngdpunkt var ganska högt upp i förhållande till de andra personerna i bilen. För att undvika att jag alltför ofta skulle trilla ur ordnades det en liten kedja utefter sidan i passageraröppningen, mycket tryggt och välordnat!!”

Men nu åter till motorproblematiken. Triumphmotorn som Saab siktat in sig på var en ganska märklig konstruktion. Egentligen var den en halv V8 vilket fick till följd att de fyra cylindrarna lutade i förhållande till motorblocket. Det fick också till följd att cylinderhuvudbultarna löpte på ett märkligt sätt genom motorn och fick därmed en benägenhet att läcka i cylinderhuvudpackningen. Saabs ledning insåg att man nått vägs ände när det gällde att finna externa motorleverantörer och beslöt sig för att byta strategi. Att välja att tillverka själv var ett stort steg att ta för ägarna till Saab. Då även den tidigare Triumphmotorn var inköpt utifrån så fanns det vid den tiden ingen egentlig motorutvecklingskompetens på Saab. De enda som kunde uppbåda sådan i Sverige vid denna tiden var Volvo och Scania. Volvo kändes ju antagligen lite skevt att ha som partner för Wallenbergarna så de beslöt istället att Scania skulle tilldelas uppdraget att utveckla och tillverka Saabs nya egna motor. Detta var troligen ett av skälen till att Saab och Scania slogs ihop.

Scanias erfarenhet av motorer till personbilar var dock i det närmaste obefintlig. En liten motorutvecklingsenhet sattes upp på Scanias laboratorium i Södertälje och Per Gillbrand utsågs till motorutvecklingschef. För familjen Gillbrand innebar det att återigen packa väskorna och flytta. Denna gång till Enhörna utanför Södertälje.

Från sonen Peter får jag ytterligare inblickar i svensk motorutvecklingshistoria:

”För ett ögonblick umgicks Saab med tanken att sätta in hela Triumph V8:an i 99:an som en mellanlösning till marknadens efterfrågan och ett antal bilar byggdes på prov. Dessa blev emellertid erbarmligt framtunga vilket ledde till ansenligt intressanta vägegenskaper. Dessa yttrade sig bland annat i att bilen fick en obändig lust att ignorera alla former av kurvor och fortsätta rakt fram. Något som ofta ledde till vita knogar och uppskärnad stirrig blick hos provförarna. Dock uppstod inga oreparerbara skador vare sig på fast eller lös egendom men det var uppenbart att detta inte var en framkomlig väg.”

Insikten om att en alltför kraftig motor inte var en framkomlig väg gjorde att utvecklingen av Saabs egen motor accentuerades och efter många turer kunde en sådan lanseras 1972. Men marknaden efterfrågade mer kraft i motorerna och olika alternativ provades åter igen. Det faktum att Scantias lastbilmotorer sedan länge varit försedda med turboaggregat gjorde att detta krafthöjande alternativ tidigt kom upp på bordet. För personbilar var detta inte helt nytt ute i Europa men i Sverige och för medelssvensson var det okänt.

Peter förklarar: ” Både BMW och Porsche hade vid den här tiden turboladdade varianter ute på marknaden. Dessa var dock förknippade med en svaghet – turboaggregatet dimensionerades för maxprestanda. Det ledde till ganska stora turbos som hade ganska stor roterande massa. Det gällde ju att ha tillräckligt stort kompressorhjul så att turbon skulle

kunna leverera erforderligt luftflöde till motorn när denna gick på sitt fullvarv utan att för den skull turboaggregatet självt skulle överskrida sin maximala varvtalsgräns. Så stora turbos gjorde dock ingen som helst nytta vid låga motorvarv vid normal körning. Bilarna fick också en ganska intressant slangbella-karaktär vilket måhända kunde uppskattas i racing-sammanhang, dock mindre så för en familjebil.”

Det var i alla fall uppenbart för Per och Saab-Scaniagänget i Södertälje att de var något nytt och spännande på spåren när de började experimentera med turbomotorer. För att kunna använda en mindre turbo som därmed var snabbare på låga motorvarv och samtidigt undvika att övervarva turbon kom Per upp med Wastegate-lösningen. Detta var Saabs stora bidrag till bilmotorhistorian, en verklig innovation. Alla moderna bilar har idag den tekniska lösningen. Wastegaten var helt enkelt en ventil som lät motorns avgaser (som driver turbon) passera förbi när turbon började närma sig sitt maxvarvtal. På så vis kunde man installera en liten turbo som gav fina egenskaper och bra prestanda utan att riskera att den skulle gå i bitar vid fullt kraftuttag på motorn.

Saab-Turbon lanserades 1978 och blev en rejäl succé. Det var nu Per Gillbrand fick tillnamnet ”Turbo-Pelle”. Han blev även belönad med IVA:s guldmedalj 1992 för sin insats i utvecklingen av turbomotorn. Saab 99 Turbo blev den första modellen och serien fick stort genomslag 1978 och tillverkades i ytterligare två år. Turbomotorn kombinerades även

med en annan uppfinning från Per Gillbrand. Han menade att en bilägare oftast fick den bensin som råkat produceras hos bensintillverkarna. En motor måste därför kunna anpassa sig till dessa mycket varierande kvalitéer. Lösningen blev APC-systemet (automatic performance control). Jag går inte in på hur snillrikt motorn hanterar de varierande effekter som olika kvalitéer av bensin åstadkommer – ni får googla själva.

Per Gillbrands sista uppfinning hos Saab blev SVC-motorn. Per hade under en tid haft ambitionen att kunna utveckla en motor med variabelt kompressionsförhållande. Den mycket innovativa lösningen presenterades av Saab på Stockholms bilsalong år 2000. Men med nya utländska ägare som kanske inte hade samma känsla för Saab-märket som de tidigare så bedömdes det inte som värt att satsas på. Lösningen passade inte in i deras internationella system av leverantörer och modeller. Nu efter 20 år så är det företag som Nissan, Infiniti och Porsche som arbetar vidare med SVC-lösningen. Ja det var ju det där med timing som också måste vara rätt med en innovation.

Om detta var den sista innovationen och den lades på hyllan vad skulle då Per göra? Ja om det inte ska utvecklas några nya motorer så kanske det kan tillverkas gamla motorer fast i miniatyr. Per fann sin hobby och kunde som motorekvilibrant tillverka motorer som blev fullt funktionella och till musik från motorerna föreläste han för intresserade, och de var

många, om respektive motors tekniska prestanda och deras utvecklingshistoria. Hur många motor-testare fyller Berwaldhallen och får stående ovationer efter att ha gasat på med en lång radda motorer? Jo, Per Gillbrand. Han uppträdde på många arenor under de senare åren av sitt liv. 2007 var han på gamla torget i Tidaholm och förevisade sin motorshow. Även då var församlingen månghövdad. Det fanns inget problem för lokala åhörare att förstå föredraget Per höll då det presenterades med mycket tydlig dialekt från stan, möjligen med lite inslag av Trollhätt ska.

Detta var berättelsen om färghandlarsonen från Tidaholm som personligen skapat förutsättningar för Sverige att utveckla en bilindustri till allt högre tekniska nivåer, och därmed skapa arbetstillfällen och göra bra bilar till var familjs egendom. En spännande historia om industriell utveckling. Per hade nog velat vara med om att utveckla elmotorer också för att ta sig an nutidens motorutmaningar.

Referenser:

Granlund, Olle, "Anteckningar om införandet av fyr-taktsmotor i Saab 95/96 1966", Veteranfordonsklubben i Tjust, 2010.

"Per Gillbrand och B18-motorns födelse", Svenska Volvo P1800 klubben, 2006.

ÅSA BRANDT

SKAPARKRAFT – EN GÅVA?

Skapa är ett stort och mäktigt ord som samtidigt förmedlar en känsla av mystik.

”I begynnelsen skapade Gud himmel och jord.”

För många år sedan träffade jag en lekkamrat från barndomen i Guntorp i Lyrestad i Skaraborgs län.

Hon sade: ”Det var så roligt att leka med dej för du hittade alltid på så mycket.”

Ja, är det inte det vi gör som har skapandet som yrke. Vi hittar på. Men inte kan vi säga att Gud hittade på himmel och jord då det låter alldeles för vardagligt och tråkigt.

Ordet skapa måste också få behålla sin mystiska kraft.

Jag är utbildad på Konstfacks keramik- och glasavdelning under det kreativa 60-talet och valde att göra någonting som ingen tidigare gjort. Jag startade en egen liten glashytta och lärde mej att blåsa glas

nästan helt utan utbildning. Några månaders utbildning i Holland och England var allt som fanns att tillgå. Skolorna där hade börjat lära eleverna detta nya som kom att kallas Studioglas och där kom jag också i kontakt med den nyfödda amerikanska studioglasrörelsen.

Utan den lilla smältugn för glas som konstruerats i USA hade jag aldrig kunnat starta min verksamhet 1968 då ingen i Sverige hade minsta aning om att man kunde blåsa glas utanför de traditionella glasbruken.

I böcker och på nätet kan man läsa att Åsa Brandt startade Sveriges och Europas första studioglashytta, ibland bara Sveriges. Anledningen är att när muren föll 1989 och Östtyskland blev en del av oss så kom så småningom Volkard Precht, som startat en egen glashytta i DDR före 1968, att tillhöra studioglasrörelsen. Framför allt de tyska konsthistorikerna är angelägna om att V. Precht var den första i Europa med egen studioglashytta även om han inte kunde delta i eller tillföra något till pionjärtiden inom den internationella studioglasrörelsen.

I mina fortsatta funderingar över att ha varit en "skapande" yrkesverksam person i över 40 år utgår jag bara från mej själv som konsthantverkare.

Varifrån får man då den skapande begåvningen? Naturligtvis som för alla andra typer av begåvningar. Arv och miljö. Arvet fick jag av en mor som var en mycket begåvad textilkonstnärinna. Miljön

fick jag under en fantastisk uppväxt hos fosterföräldrar på en liten gård i Lyrestad.

Min fantasi fick tidigt näring av min biologiska mor som tog mej med på resor långt utanför Skaraborgs län. Snäckornas strand på Sydkoster var en konstutställning som förändrades dag för dag. Det vita engelska radhuset i Klampenborg i Danmark var ett slott och Dyrehavsbacken ett sagoland.

Det viktigaste för en skapande person är att ha fantasi. Vad är då fantasi?

Jag vänder mej till Wikipedia och läser följande: "Fantasi eller inbillningskraft är förmågan att skapa inre bilder, känslor och föreställningar, i ett ögonblick då de inte upplevs genom syn, hörsel eller andra sinnen. Fantasi är psykets arbete som hjälper till att skapa."

Doris Lessing säger i sin Nobelföreläsning 2007 att det är vår fantasi som formar oss, upprätthåller oss, skapar oss – på gott och på ont.

Jag delar upp den skapande processen i tre delar.

1. Fantasi.

Den intressantaste och roligaste delen av skapandet är innan den inre bilden "fantasibilden" har mött verkligheten.

Varifrån kommer då alla fantasifulla idéer? De kommer inte flygande från himmelen utan genom ett ständigt experimenterande med glaset. En konsthantverkare är också en forskare i det egna materialet. Ständigt våga tänka i nya banor och våga göra

det som ingen annan har gjort tidigare även om det skulle innebära att ingenting kommer att säljas.

2. Arbete.

Nu skall alla idéer omsättas till färdiga föremål. Det är nu man upptäcker att fantasibilden inte alltid är möjlig att genomföra på grund av tekniska problem. Exempelvis spränger den gula färgen sönder mina skulpturer. Färgen är inte kompatibel med glaset. Många dagars arbete måste slängas på skrotglashögen.

Kreativitet föder kreativitet och därför går hjärnan på högvarv under denna arbetsperiod och spottar ut nya idéer som måste läggas på hyllan i "Fantaside-len" för att användas till nästa utställning.

3. Ångest.

Hinner jag bli färdig med utställningen som har vernissage om en månad ?

Hinner fotografen få färdigt bilden till vernissagekortet? Hinner lådorna med glas fram i tid? Blir de stoppade i tullen? Kommer glaset att vara helt? Kommer det folk till vernissagen? Kommer de köpa någonting så jag kan betala frakter, vernissagekort, el och gasolräkningar? Kommer Galleristen att vara nöjd med min medverkan?

På vernissagedagen händer något märkligt. I verkstaden har jag varit konstnären och mitt glas endast föremål på en hylla men på vernissagen smälter vi samman till en enhet. En mycket sårbar enhet.

När dagen är över väntar det stora tomrummet. Jag kommer att behöva både vila och tid för att återigen kunna fylla detta rum. Det krävs ny kraft, skaparkraft, för att plocka fram det som finns lagrat på hyllan i "Fantasidelen." Så börjar allt om igen.

Ett skapande yrke innebär för de flesta en ensam tillvaro i den egna verkstaden eller ateljén. Ensamheten är säkert lika stor för författaren i sin lya.

Ensamheten var lätt att bära när allting runt omkring var positivt. När gallerierna stod på kö både i Sverige och övriga världen för att ställa ut Studio-glas. När ensamheten varvades med resor och utställningar världen över.

Utställningar är för en konstnär en stor del av verksamheten och utställningskataloger är mycket värdefulla.

Det CV som man kan presentera är viktigt för att man skall kunna överleva i sitt yrke. Det ger extra poäng att i sin "skrytlista" kunna skriva att man ställt ut på världens främsta museer för glas och att man är representerad i deras samlingar.

Utställningar varar i veckor eller månader och ses av en begränsad publik. En katalog vandrar världen runt och ger viktig kunskap till de kuratorer som skall göra nya utställningar. En bra bild i en japansk katalog kan därför leda till en inbjudan till en utställning i Tyskland eller tvärt om.

I utställningssammanhang har de trevligaste upplevelserna alltid varit när man ställt ut hos konstföreningar, eller privata gallerier, där man blivit så väl emottagen och uppskattad.

De mindre trevliga upplevelserna har oftast varit hos de stora etablerade kulturinstitutionerna där kultur-administratörerna haft föga intresse för oss konstnärer.

Följande osannolika historia bekräftar dessa upplevelser:

År 1992 anordnade Nordiska rådet ett stort kulturevenemang på Barbican Center i London. Under en månad visade Norden det bästa inom alla kulturområden. Teater, film, balett, musik och konst stod på programmet.

Utvald att representera Sverige i konstutställningen var min kollega Ulla Forsell. Hennes vackra och färgstarka glas hade fått en framträdande placering i den stora konstutställningen.

Konstnärerna fick hälsa på Drottning Elisabeth, Prins Philip och kungligheter från Norden samt Islands president Vigdis.

Till skillnad från de övriga länderna var det ingen från den svenska kulturdelegationen som tog kontakt med min kollega.

I en paus under den högtidliga öppningsceremonin får Ulla se vår Kulturminister och går fram till henne. Hon ber att få presentera sig eftersom hon är den enda konstnären som representerar Sverige.

Svaret blev: "Vad har du att klaga över som har den bästa utställningsplatsen."

Ulla svarar: "Jag kom inte för att klaga jag kom för att presentera mig."

Därmed var mötet över mellan kulturministern som tillsatts för att värna kulturen och konstnären som utvalts för att representera Sverige.

När den officiella delen av programmet är över ser Ulla hur konstnärerna från Danmark och Norge försvinner tillsammans med sina länders officiella representanter.

Hon inser nu att det officiella Sverige inte kommer att ta hand om henne. Vad skall hon nu ta sig till ensam i London i en glittrande festklänning.

Jag låter Ulla med egna ord beskriva vad som hände: "Foajén blev mer och mer avfolkad och jag mer och mer missmodig när tre riddare från Island dök upp och inviterade mig till sin efterfest på en rolig italiensk restaurang där man nog inte behövde ha lång klänning eller frack och jag är övertygad om att vi hade roligare än Kulturminister Birgit Friggebo. Tack Island!"

Små kvinnor som jag gjorde i begynnelsen små föremål i glas. Då hamnade dessa föremål i en monter tillsammans med andra små föremål som andra små flickor hade gjort alltmedan de stora starka pojkarna bredde ut sina stora föremål i utställningshallen.

Hur kunde jag konkurrera med de stora pojkarna? Då gällde det att använda den fantasi och kreativitet som är nödvändiga i yrket.

Jag började tillverka stora föremål av enskilda små glasbitar som jag sammanfogade till en större enhet. Mitt första riktigt stora verk var ett klädstreck med glas, byggt på minnen av tvätt som stelnat i kylan en vacker vårdag i Solberga i Lyrestad.

Detta klädstreck med tvätt antogs till den stora pristävlingen i Veste Coburg i Tyskland 1985.

När jag kom till slottet Veste Coburg kom chefen allvarligt emot mej och förklarade varför mitt konstverk inte fanns med på utställningen. Det var för stort!

Lösningen för de ansvariga på Veste Coburg blev att de hängde upp mitt tvättstreck utanför slottet där tusenskönorna blommade. Man satte en gammal tvättkorg under klädstrecket och tog en bild för katalogen. En bild som jag för all framtid fick rätt att använda och som kompenserade att jag inte fick plats i själva utställningen.

Jag fortsatte dock med mina stora föremål skapade av små delar av glas. Fram växte drakar, trappor och vävar .

En skapande person som erhållit framgång i sitt yrke kan få uppleva saker som en liten flicka från Lyrestad aldrig hade kunnat drömma om.

Man kan få hälsa på Kungar och Drottningar. Bli inbjuden till en Kunglig middag där man kan uppträda i lånad klänning, den som min kollega använde när hon neg för Drottning Elisabeth.

När jag kom hem från en konferens i Japan och där fått äran att blåsa glas för det kejserliga kronprinsparet tyckte jag att det var en upplevelse som jag måste dela med min fostersyster Karin.

Svaret jag fick efter min livliga beskrivning av händelsen är kanske den typiskt Skaraborgska. "Dää ... dö."

Den kunskap om skönhet och estetik som följer med en utbildning till konsthantverkare är en kunskap utan facit och därmed kan den ifrågasättas av alla.

Ibland får jag frågan hur jag kan göra allt omkring mej så vackert. Jag försöker vänligt svara att det kanske beror på min utbildning och min långa erfarenhet av att arbeta med form och färg.

Ibland skulle jag ilsket vilja svara: "Men vad tror du. Jag har 5 års högskoleutbildning och lång yrkeserfarenhet. Du skulle aldrig komma på tanken att ifrågasätta att tandläkaren inte kan laga dina tänder."

Tandläkarens kunskaper räknas. Kunskaper i att skapa skönhet räknas inte. Carl Larsson i Sundborn sade till sina barn: "Bli inte konstnärer."

Stig Lindberg, min professor på Konstfackskolan, sade till sina kvinnliga elever: "Flickor vad ni än gör gift er med en teckningslärare eller reklamare."

I dag, kränkande ord för en ung kvinna, men de sades utifrån den ekonomiska verklighet som då rådde för konstnärer och som råder än i dag.

Några ... några få inom skapande yrken tjänar pengar och då stora pengar.

De flesta måste kämpa hårt för sin överlevnad. Människor i allmänhet vet att STIM- pengar är ersättning till dem som skapat den musik som spelas offentligt i t.ex. radion.

Bibliotekersättning till författare är nog också ganska välkänt. Mindre välkänt är att vi konstnärer får "Tittersättning" för de verk som finns i statlig ägo. Ersättningen räknas ut efter antal offentliga utsmäckningar.

När ni snabbt springer förbi mina glasfönster på Arlanda, utan att ge dem en blick, så får jag en liten slant för det.

I december varje år, så länge jag lever, kommer ersättningen från BUS och den motsvarar för min del ungefär en månads folkpension efter skatt.

Är då skaparkraft en gåva? Ja, om du kan kombinera den med envist hårt arbete och om du har tur och befinner dej på rätt plats i rätt tid.

Jag fick en idé som stöttades av en av Sveriges genom tiderna mest kreativa personer, Stig Lindberg. Tack vare hans fantasi och skaparkraft fick jag tillgång till information och utbildning inom Studioglas-set. Jag blev en av pionjärerna inom den internationella studioglasrörelsen och fick därmed ett mycket spännande yrkesliv.

LARS NIKLASSON

HÖGSKOLAN I SKÖVDE EN SKAPANDE KRAFT FÖR SKARABORG

Redan vid tillblivelsen av Högskolan i Skövde (Högskolan) visade Skaraborgarna prov på en samlad skapande kraft.

I slutet av 1960-talet beslutade regeringen att tillätta en utredning som skulle förändra och systematisera den högre utbildningen i Sverige. Utredningen, som kallades U68, lämnade sitt huvudbetänkande *Högskolan* (SOU 1973:2) i mars 1973. En del av utredningen utgjordes av förslaget att eftergymnasial utbildning skulle bedrivas som högskoleutbildning och i form av utbildningslinjer, och att sådan utbildning skulle bedrivas på ett begränsat antal större tätorter. Flera faktorer lyftes fram som viktiga argument för detta och även för att kraftigt öka omfattningen av högskoleutbildningen. Exempelvis nämndes den ökande omfattningen av gymnasieutbildningen, de ökande ungdomskullarna men även

den högre utbildningens vikt för regional ekonomisk, kulturell och social utveckling. Utredningen föreslog därför att högskoleutbildning skulle övervägas på ett antal nya orter utöver Stockholm, Uppsala, Lund, Göteborg, Luleå, Umeå, Linköping, samt universitetsfilialerna i Örebro, Karlstad och Växjö. Skövde nämndes som en möjlig lokaliseringsort, men avfärdades eftersom utredarna menade att en ny högskola i Skövde allvarligt skulle kunna påverka rekryteringen till högskoleutbildningen i Göteborg. Samma argument ansågs för övrigt även gälla mot en högskola i trestadsregionen Trollhättan/Uddevalla/Vänersborg.

I Skaraborg var man inte alls nöjd med detta argument, och det arbetades hårt för att Skaraborg skulle få en högskola, lokaliserad till Skövde. Skaraborgs riksdagsledamöter lämnade till exempel den 21 januari 1975 in en partiöverskridande motion (Mot. 1975:826) om att en högskoleenhet skulle förläggas till regionen och att Skövde skulle bli lokaliseringsorten för denna. Motionen pekade på hur väl Skaraborg som region och Skövde som ort passade in på de kriterier som U68 ställt upp för att komma i fråga som etableringsort för en högskola. Utbildningsnivån i regionen var låg. Det fanns ett tillräckligt stort befolkningsunderlag i närregionen för rekrytering till en högskola. Det fanns ett stort antal anställda inom industri, jordbruk och vård, samt även ett stort antal arbetslösa kvinnor som var geografiskt bundna till regionen. En höjd utbildningsnivå för invånarna

i regionen skulle skapa goda förutsättningar för regional utveckling. Från Skövde kunde även de som skulle jobba på högskolan få snabb tillgång till högskolor med forskarutbildning, och därigenom hålla sin forskning levande. Det var ju bara en och en halv timma till Göteborg och lite drygt tre timmar till Stockholm.

Regeringens proposition (Prop. 1975:9) hade inte tagit till sig argumenten för en högskola i Skövde, utan den låg mera i linje med huvudbetänkandet. Skövde fanns därför inte med som etableringsort för en ny högskola när regeringen lade fram sin proposition den 6 februari 1975.

De Skaraborgska riksdagsledamöternas samarbete över partigränserna, i kombination med arbete från Länsstyrelsen, Landstinget, Skolnämnden, Skaraborgs kommuner, enskilda och lite utåtriktat samarbete med andra län som heller inte skulle få en högskola, fortsatte och visade sig vara kraftfullt. När riksdagen, efter långa och böljande diskussioner, sent på kvällen den 21 maj 1975 fattade beslut om regeringens proposition för reformering av den högre utbildningen (Riksdagens protokoll 1975:85 och 1975:86), fanns Skövde trots allt med som en utbyggnadsort för högskoleutbildning. Det var utbildningsutskottet som hade tagit till sig argumentationen och föreslog att Skövde och även Gävle-Sandviken skulle tillkomma som utbyggnadsorter. Eftersom votering begärdes vet vi att 295 ledamöter röstade för, 26 röstade mot och en avstod att rösta för att Skövde och

Gävle-Sandviken skulle tillföras till listan över framtida utbyggnadsorter. Vid samma möte beslutades även att försöksverksamhet med yrkesteknisk högskoleutbildning skulle förläggas till Skövde. Sådan utbildning startade 1977 under ledning av en interimistisk styrelse till dess att en högskoleenhet inrättades i Skövde. Det dröjde sedan till 1983 innan det faktiskt inrättades en sådan enhet, Högskolan i Skövde.

Utan det gedigna lobbyarbetet för Skaraborg är det inte troligt att Högskolan i Skövde hade tillkommit. Skaraborg har den entreprenöriella skaparkraften i regionen att tacka för att Högskolan finns.

Effekterna av Högskolan i Skövde

Det är naturligtvis svårt att redogöra för alla de effekter Högskolan har haft, men ett urval kan ge vissa insikter.

En av grundtankarna med att etablera en högskola i regionen var att höja utbildningsnivån. 1985 hade lite drygt 8 procent av rikets befolkning, i åldersgruppen 21 – 65 år, en högskoleutbildning som var tre år eller längre. Det var liten skillnad mellan män och kvinnor. Av männen hade 8,4 procent motsvarande utbildningsnivå, medan 7,7 procent av kvinnorna hade det. I Skaraborg hade knappt 6 procent av befolkningen denna utbildningsnivå, uppdelad på 5,8 procent av männen och 5,6 procent av kvinnorna.

De dryga 30 år som gått sedan mitten av 80-talet har inneburit stora förändringar när det gäller utbildningsnivån i såväl riket som i Skaraborg. Totalt i riket hade andelen, i åldersgruppen 21 – 65 år, som har en högskoleutbildning som är tre år eller längre ökat till 24 procent mellan 1985 och 2017, vilket i princip innebär en tredubblad andel. Det är kvinnorna som stått för den största ökningen från knappt 8 procent till 30 procent. Männen har ökat från drygt 8 procent till 19 procent.

Mönstret i Skaraborg ser liknande ut som för riket på totalen där andelen med minst en treårig högskoleutbildning ökat från knappt 6 procent till drygt 17 procent. I Skaraborg sticker dock kvinnorna ut i än högre grad än för riket. Här har andelen kvinnor med minst treårig högskoleutbildning ökat till drygt 23 procent. Det är mer än en fyrdubblad andel. Männen har inte alls hängt med och har bara dubblat sin andel till knappt 12 procent.

Ambitionen som politikerna hade i mitten av 70-talet att höja utbildningsnivån och skapa bättre förutsättningar för kvinnor menar jag, med viss risk för att vara partisk, att Högskolan absolut bidragit till att nå. Det är dock inte så enkelt att utbildningsnivån automatiskt höjs bara för att man etablerar en högskola. Det måste även finnas jobb i närregionen till de studenter som, efter avslutad utbildning, lämnar Högskolan. Högskolan kan bidra till att ge studenter kontakter med det lokala arbetslivet, inom ramen för

deras utbildning. Ett exempel är att ge goda möjligheter till arbetslivsförlagd praktik i utbildningarna. Examensarbeten med nära koppling till arbetslivet är ett annat sådant exempel.

För att ytterligare dra nytta av det faktum att Högskolan attraherar ett stort antal talangfulla ungdomar till regionen, etablerades 1999 teknikparken Gothia Science Park (GSP) av ett antal insiktsfulla individer från bland annat Högskolan, Skövde kommun och näringslivet. Syftet med GSP var att skapa en innovationsmiljö i direkt anslutning till Högskolan, och att stötta entreprenöriella individer att starta egna företag. GSP, som under 2019 bytt namn till Science Park Skövde, har haft en fantastisk utveckling och i hög grad bidragit till att skapa nya arbetstillfällen för alumner från Högskolan.

Ett av de områden som verkligen satt Högskolan och teknikparken på den nationella, men även internationella, kartan är dataspel. Högskolan är den ledande utbildaren inom dataspel i Sverige, och har så varit sedan denna inriktning etablerades vid Högskolan alldeles i början av 2000-talet. 2019 har Högskolan en utbildnings- och forskningsmiljö inom dataspel med runt 30 disputerade, inklusive professorer och biträdande professorer, som erbjuder forskning och åtta olika utbildningsprogram. Parallellt har GSP etablerat den nationellt ledande innovationsmiljön inom dataspelsutveckling, vilket gör Skövde till den mest spännande miljön i Sverige för detta. Det som kännetecknar denna miljö är den nära

kopplingen mellan teknik och berättarkonst som finns i utbildningarna, en koppling som är helt nödvändig för att skapa spel som är roliga att spela och som håller hög teknisk kvalitet, och närheten till den expertis inom företagande kopplat till dataspel som finns på GSP.

Samverkan mellan Högskolan och GSP har inte bara etablerat miljön som den nationellt ledande inom dataspelsområdet. Samverkan har även rönt internationell uppmärksamhet. Det tog bara nio år innan GSP, i tuff konkurrens, 2009 utsågs till Europas bästa miljö för näringslivsutveckling, av EU-kommissionen. Det kan man kalla skaparkraft!

Arbetet att utveckla den gemensamma innovationsmiljön har gått vidare. Det senaste tillskottet från 2018 är den industriella innovationsarenan Assar Industrial Innovation Arena (ASSAR), vilken är uppkallad efter Assar Gabrielsson, född i Korsberga och en av grundarna av Volvo. ASSAR är ett samarbetsprojekt mellan Högskolan, GSP, Industrial Development Center West Sweden AB, Volvo Cars och AB Volvo, som bland annat finansieras av Europeiska regionala utvecklingsfonden, Västra Götalandsregionen, Skaraborgs kommunalförbund och Skövde kommun. ASSAR är en mötesplats och samverkansarena för aktörer som arbetar inom tillverkningsindustrin, vilket är en mycket viktig industrigren i Skaraborg. I ASSAR möts näringsliv, studenter, forskare, innovatörer och andra innovationsaktö-

rer för att skapa nästa generations tillverkande företag. Här finns en skapande kraft av sällan skadat slag!

Nästa steg

Det är ingen tvekan om att Högskolan i Skövde har haft stora och långtgående positiva effekter på Skaraborg. Som tidigare nämnts har både utbildningsnivån och jämställdheten utvecklats sedan Högskolan etablerades. Ett av argumenten för etableringen var också att närheten till en högskola skulle göra att Skaraborgarna i högre grad skulle söka sig till högre utbildning. Även detta argument har visat sig stämma. Av de drygt 20 000 personer från Skaraborg som de senaste tio åren påbörjat en högskoleutbildning, har nästan 40 procent börjat på Högskolan i Skövde. Knappt 13 procent har samtidigt börjat på Chalmers eller Göteborgs universitet. Men Högskolan har också haft en annan, kanske lite oväntad, effekt. Cirka 80 procent av alla studenter som går på Högskolan kommer från kommuner utanför Skaraborg, och 60 procent utanför Västra Götaland. Det finns alltså en stor potential i att arbeta för att en större del av dessa stannar i regionen efter avslutad utbildning. Det är faktiskt redan så att antalet av de som studerat på något utbildningsprogram på Högskolan och bosätter sig i Skaraborg efter studierna är större än det antal som ursprungligen kom från reg-

ionen för att studera vid Högskolan. Högskolan bidrar alltså till ett nettoinflöde av kompetens, men detta inflöde behöver bli än större.

Även om Högskolan redan varit en skapande kraft som haft positiv effekt på regionen, finns mycket mer att göra. Övergången i Skaraborgs kommuner från gymnasieutbildning till högre utbildning ligger fortfarande under genomsnittet för riket. Tillgången till högre utbildning ligger långt under genomsnittet i riket. I runda tal finansierar staten i medeltal cirka 30 utbildningsplatser per 1 000 invånare i Sverige, medan den endast finansierar cirka 15 platser i Skaraborg. Här skulle jag gärna se en liknande samling över partigränser och andra gränser som skedde på 70-talet för att påverka den nationella politiken att förlägga fler utbildningsplatser till Högskolan. Den behöver växa och skulle på sikt behöva bli dubbelt så stor för att kunna ge lika goda förutsättningar för Skaraborg som gäller genomsnittet för riket.

Högskolan skulle inte bara behöva utbilda fler studenter, utan också säkerställa att en tillräckligt stor andel av dessa utbildas på avancerad nivå och forskarnivå. Idag har exempelvis knappt 4 promille av Skaraborgs invånare genomgått forskarutbildning, medan 1,2 procent av rikets invånare har det. Skaraborg behöver dessa specialister, eftersom de ofta driver på utveckling. Idag har Högskolan rätt att examinera doktorer inom det informationsteknologiska området. Det är ett viktigt område som täcker

in både dataspel och digitaliseringen av industrin, men även andra områden som beslutsstöd, datasäkerhet och programvaruutveckling, för att nämna några. Högskolan spelar en viktig roll i kompetensförsörjningen för och utvecklingen av det framtida digitala näringslivet. Högskolan spelar också en viktig roll i utvecklingen av offentlig verksamhet. Vi arbetar just nu hårt för att ansöka om rätten att få examinera doktorer inom ytterligare ett viktigt område, nämligen Hälsa och digitalisering. Hela hälsoområdet står inför stora utmaningar. Vi lever exempelvis allt längre och vården kommer i framtiden att behöva hantera ett större antal äldre. Digitaliseringen av hälso- och vårdverksamheter kommer att behöva utvecklas än mer för att detta ska vara möjligt. Högskolan i Skövde vill vara en del av denna utveckling, och etablerar därför nu en utbildnings- och forskningsmiljö inom digital hälsa.

Vi ska inte heller glömma att den forskning som bedrivs vid Högskolan i mycket stor grad sker i nära samverkan med det omgivande samhället, och bidrar därigenom inte bara med ny kunskap utan även till utveckling av nya produkter, tjänster och arbets sätt. Närmare 150 miljoner kronor spenderas årligen på forskningen vid Högskolan. En tredjedel av denna är fasta statliga anslag och två tredjedelar konkurrerar sig Högskolans forskare till, i öppna utlysningar från olika finansiärer. Även när det gäller forskningen skulle Högskolan behöva bli större, och

här skulle mer än en fördubbling vara bra för att skapa än bättre möjligheter till utveckling.

Sammantaget kan jag konstatera att Högskolan i hög grad bidragit till den utveckling som de som i mitten av 70-talet kämpade för en högskola föreställde sig. Jag menar att det nu är dags att ta nästa steg, genom att återskapa det samlade engagemang för en högskola som då fanns, och se till att Högskolans skapande regionala kraft utvecklas ytterligare. Här behövs samarbete inom politiken för att ge ökade uppdrag till Högskolan inom utbildning och forskning. Här behövs även samarbete mellan akademi och både privata och offentliga aktörer för att gemensamt bygga nationellt och internationellt konkurrenskraftiga samverkansarenor för utbildning, forskning och nyttiggörande. På så sätt kan vi sätta Skaraborg i världens centrum, vilket vi som är födda här redan gör!

KARL-ERIK TYSK

KÄRLEKENS SKAPANDE KRAFT

**Johan Henric Kellgrens "Den nya skapelsen eller
inbillningens värld"**

"Jag såg dig – och från den dagen jag endast dig i världen ser" är några verser som mer än de flesta uttrycker kärlekens skapande kraft. Generationer av inte minst gymnasister har läst dessa, där de förekommer i dikten "Den nya skapelsen eller inbillningens värld" av Johan Henric Kellgren (1751–1795). Hur många kunde inte tidigare citera dessa charmrande rader utantill! Det var lätt att instämma i Esaias Tegnér's översvallande ord:

*S'en Nya skapelsen stått fram i dagen,
vad ha vi andra till att skapa mer?*¹

¹ I dikten "Vid Svenska akademiens femtioåriga minneshögtid", den 5 april 1936.

Numera tycks dikten endast ha litteraturhistoriskt intresse. Kanske är det så som Olof Lagercrantz en gång sa, att Kellgren behöver översättas.² Men det gäller väl inte i första hand den här dikten. Den gör snarast ett modernt intryck för att tala med en annan litteraturkännare.³ De flesta kan säkert direkt njuta av den.

Men upplysningstidens idéer är däremot inte omedelbart tillgängliga. Dem upplyser inte alltid litteraturhistorien om, och de ligger med all sannolikhet bakom mycket av tankarna i den här dikten.

”Den nya skapelsen” har setts som ett utslag av Kellgrens litterära omorientering och ansetts för båda romantiken. En renodlad upplysningsman, som plötsligt får upp ögonen för något nytt i tillvaron. Det förefaller dock vara en förenklad bild. Dikten kan, men behöver inte nödvändigtvis, läsas på det viset.

Som all dikt kan också denna förstås utifrån olika perspektiv. Man kan bara nämna några. Som en egen skapelse, ett universum i sig, där man i stort sett bortser från det som ligger utanför själva dikten. Som skriven av en bestämd person och sprungen ur dennes omedelbara erfarenhet. Det personhistoriska blir

² Olof Lagercrantz, ”Måste Kellgren översättas?” i *Från Aeneas till Ahlin*, Borås 1978.

³ Sverker Göransson, Lars Lönnroth och Sven Delblanc, *Den svenska litteraturen. Upplysning och romantik*, Uddevalla 1988, sid 127.

då betydelsefullt. Som ett vittnesbörd om den levande idétradition som den mer eller mindre troget avspeglar.

”Den nya skapelsen” publicerades i Stockholmsposten den 7 januari 1790. Under sommaren 1789 vistades Kellgren i Skatelöv i Småland, hos sin bror Jonas, som var kyrkoherde där. Det är troligt att han då skrev färdigt denna dikt. Att han ägnade sig åt poesi framgår av ett brev från Skatelöv, där han ber vännen P. G. Rudbeck att, när de träffas, fråga honom om ”Hvad Poesier han författat?”.⁴

Det har antytts att budskapet om den franska revolutionen spelat en viktig roll för diktens slutliga utformning, men det kan vi här bortse ifrån utan att fördenskull helt avvisa tanken. Någon direkt allusion på denna också för Kellgren genomgripande händelse tycks inte finnas, om man inte vill pressa materialet.

Diktens egen värld

Den nya värld som skapas är en inbillningens värld. Det betyder inte att det rör sig om en illusion utan om något som kommit till med hjälp av den skapande fantasin.

Diktaren kan nu se verkligheten på ett nytt, om man så vill, djupare, sätt, än han tidigare gjort. Men det handlar inte bara om något subjektivt. Han har

⁴ Brev till Rudbeck den 30 augusti 1789.

med hjälp av denna fantasi fått kunskap om verklighetens innersta beskaffenhet.

Den vers som i det avseendet kan vålla problem är "en ren och himmelsk urbild ger". Den låter nästan platonisk. Det är nog riktigt, som Horace Engdahl påpekat, att man inte bör läsa dikten utifrån ett nyplatonskt perspektiv.⁵ Det närmaste man kan komma ett sådant, är vad en annan litteraturhistoriker, Göran Hägg, med ett sensibelt uttryck har kallat för en platonsk ton i stilen.⁶ Det fångar väl vad det rör sig om.

Men om urbilden inte är en platonisk idé, vad är den i så fall? I alla fall en grundläggande entitet i den föreställningsvärld som blivit diktarens, en slags förutsättning för allt som han upplever eller kan uppleva. Kärleken. Den med vars hjälp skönheten kan upplevas.

När Engdahl säger att det handlar mer om psykologi än om metafysik, kunde man kanske hålla med honom, men det beror nog samtidigt på hur man definierar metafysik.

Metafysik är svårt att karaktärisera. Begreppet kan användas på flera olika sätt. Men något förenklat kan man säga att metafysiken behandlar frågor om verklighetens grundläggande natur. De begrepp Kellgren själv använder skulle kunna sägas vara uttryck för en viss metafysisk hållning, särskilt om man

⁵ Horace Engdahls analys av dikten finns i *Den romantiska texten*, sid 64ff i pocketupplagan 1995.

⁶ Göran Hägg, *Den svenska litteraturhistorien*. Stockholm 1996, sid 166.

beaktar hur Kellgren och hans samtid såg på samspelet mellan förnuft och känsla. Det räcker inte med att se skönheten som, med Engdahls ord, "reflexer av den föreställning, som jaget bär på av den älskade".

Dikten består av 24 strofer. Den berömda inledande

Du, som av skönhet och behagen
en ren och himmelsk urbild ger!
Jag såg dig – och från den dagen
jag endast dig i världen ser.

återkommer två gånger, som nummer 14 och nummer 23. I de första stroferna berättar diktaren vad som har hänt, hur han i naturen kom att se det han aldrig upptäckt genom visheten. Jaget förvandlas genom "en fläkt från det höga", så att det nu kan se världen ur en annan synvinkel. Det som hittills har varit dött har fått ljus och liv. Det den mänskliga visheten aldrig upptäckt, blir nu uppenbarat

och såg de under i naturen
som aldrig visheten förnam

Det är kärleken som gjort det möjligt att förstå skönheten.

Vem fattade dig, skönhet? – Ingen
Förutan den, som älska vet.

Denna tanke förtätas genom att det som hänt betraktas som en ny skapelse, jämförlig med den som Genesis berättar om.

Diktaren talar till ett Du, den älskade, som ges namnet Hilma. Hon är det i hans själ, "vars stämpel till skapelsen förtjusning bär".

Men det konkreta innehållet i dikten är inte så mycket den älskade som själva den natur som genom henne får liv. Inte bara det ljusa och sköna uppmärksammas. Också tillvarons mörka sida blir synlig:

På berget änglars harpor hördes,
ur djupen mörka andars skri.

Antiteserna håller samman gott och ont som i den åttonde strofen:

På fältet logo fridens löjen
skräck omsmög i den skumma dal,
och lunden viskade om nöjen
och skogen suckade om kval.

Samtidigt blir företeelserna i naturen ett slags metonymier för den älskade. Hon finns där överallt, som om tingen är ett annat namn för henne och hon för dem.

Din växt blev liljans växt, och hennes
den friska glansen av din hy.

Engdahl har påpekat att man i relationen mellan Hilma och naturen inte vet vad som är bildled och vad som är sakled. De tycks flyta samman, även om de samtidigt hålls isär.

Jorden blir till ett tempel där Hilma är den dyrkade gudomligheten.

Och jorden uppstod till ett tempel
där hon gudomligheten är.

Man kunde uttrycka det så att det är hon som förlöser jaget, och vad som föds är den nya dikten. Det är den som till syvende och sist är den nya skapelsen. I så måtto är det ett subjektivt skeende att det är diktaren som skapar, snarare än naturen som uppenbarar sig.

En förutsättning är att den älskade är frånvarande. Det tycks framgå av den sista strofen:

Förgäves ur din åsyn tagen,
Mig blott din tanka unnas mer.
I dina spår av minnet dragen,
Jag endast dig i världen ser.

Det är endast med hjälp av tanken som han i minnet erinrar sig henne. Detta är något som vetter åt det vi brukar kalla romantiken, där minnet stod i centrum. Hilma tycks vara ett ideal som är ouppnåeligt.

I Kellgrens personliga värld

Ville man nu knyta an till Kellgren själv – nog så vanskligt – kunde man kanske anta att han anade att frånvaron inte skulle förbli ett litterärt stilmedel utan något i den mera krassa verklighetens värld.

Litteraturhistoriker har lagt ner stor möda på att identifiera den kvinna som i dikten går under namnet Hilma. Man har på goda grunder antagit att bakom den Hilma finns en Hedda Falck som Kellgren 1789 säger sig ha ingått en *liaison* med.

Man kan naturligtvis undra över om just den fru Hedda Falck man då stannat för verkligen är den Kellgren ser i omgivningens alla företeelser. Sven Stolpe har i sin litteraturhistoria nästan sarkastiskt ifrågasatt detta.: "Hur denna unga moder skulle kunna bli till "Den nya skapelsens" himmelska Hilma är svårt att fatta."⁷ Men det behöver väl inte vara helt otroligt. En ny förälskelse kan ha gett honom en extra "kick". Men man måste ge Stolpe rätt i att diktens Hilma inte kan identifieras med Hedda. Hon representerar ett ideal.

Men just denna kärleksupplevelse, om den nu till äventyrs ligger bakom dikten, skulle knappast vara för evigt. Den skulle visa sig kortvarig och andra kvinnor komma att besjungas.

⁷ Sven Stolpe, *Linné. Bellman. Kellgren*. Borås 1974, sid 242.

När Kellgren reser hem från Skatelöv, gör han bland annat uppehåll i Linköping.⁸ Dit har han fått sin post eftersänd. I ett brev därifrån till sin vän Rudbeck berättar han livfullt vad som hände den 21 september.

Just när han ätit middag, får han den eftersända posten. Det är tre brev, det första från Lenngren, det andra från Rudbeck. Särskilt det senare ger gott humör och god aptit. Stilen på det tredje känner han igen och innehållet kan han gissa sig till. Han tar det med darrande hand för att genast lägga det ifrån sig och ta det tillbaka men beslutar sig för att läsa det först när han smält maten. Det hindrar honom inte från att sätta brännvinet i vrångstrupen och gäddan i halsen. Han bryter och läser det. Blodet sätts i rörelse och aptiten försvinner. Provinsialläkaren kommer och bjuder hem honom men först måste han göra en visit hos biskopen. Och sedan går allting i rasande tempo:

”Omklädd, värkställdes. – För tunt klädd i distraction; storm, köld ute, köld hos Biskopen; märktes försent – tog hatten och sprang hem – lät koka Thé - vatten – återbud till Lodin – tänkte sig ej mer utom dörren – Lodin hos mig som en raquet; fann min puls rasande – Kylande pulver – Rhabarber – Fick visit af Biskopen, som trott mig ha blifvit galen – invit att flytta till honom – Refus – Insisterades – Refus –

⁸ Brev till Rudbeck den 20–29 september 1789.

Insisterades en half timma – en timma – halfann timma – Refus – Bevisades att rummet var osundt, lakanen fugtiga; lofvades alt bättre – Persvaderades – flyttade; fick ett varmt rum; öfverhopades med artigheter af Biskopen, af Biskopinnan – hela huset i rörelse – Doctorn öfver alt medföljande – glömde säga, hämtades med vagn till Biskopshuset – svarade till alt med stillatigande och dumheter: *Ödmjukaste tjenare: tackar aldraödmjukast: ber ödmjukast om förlåtelse; Herrskapet ä alt för gratieusa! o.s.v. lika adroit. Lämna-des ensam; lade mig; såf oroligt. – Vaknade ledsen.*”

Diktarens tillvaro har skakats om rejält. För en tid har den rasat samman. Reaktionerna känns säkert igen av dem som haft samma upplevelser som Kellgren hade den här dagen. Men hans förmåga att i skrift uttrycka dem är oförlikneligt. Han hämtade sig emellertid, gjorde ett nytt misslyckat försök med sin älskade, men gick sedan vidare till nya erövringar.

Kvar finns hans dikt, den kanske största han skrevit. Eros betydde mycket i hans liv, men kanske var det så, som Henrik Schück säger, att sin varmaste och renaste kärlek ägnade han åt diktkonsten, den som han tack vare sin kärlek lyckades omskapa.⁹

⁹ Henrik Schück och Karl Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, fjärde delen, Stockholm 1928, sid 330.

Ett idéhistoriskt perspektiv

Under gustaviansk tid fördes en livlig diskussion om förnuftets relation till känslan, inte minst hos tre av tidens stora författare, förutom Kellgren, Carl Gustaf af Leopold och Thomas Thorild.¹⁰ Man använde en begreppsapparat, som man till viss del övertagit från en lång filosofisk tradition. Men man gjorde det med hänsyn till den roll erfarenheten kommit att spela inte minst i engelskt tänkande, hos filosofen John Locke och andra.

Man löser förhållandet på något olika sätt. Det mänskliga förnuftet är inriktat på just erfarenheten, både teoretiskt och som förstånd i det praktiska. Känslan däremot, som alldeles tydligt är överordnad, visar sig i livsförståelse, vishet och i det snille som är avgörande för konstnärligt skapande.

Att den högsta formen av känsla är kärleken, är en gammal tanke med rötter både i platonismen och kristendomen. Man bör komma ihåg att känslan har en kognitiv sida, som hjälper oss att få kunskap om det som förnuft och erfarenhet inte klarar av.

Det är bland annat i ljuset av den diskussionen som denna Kellgren-dikt kan ses. Känslans roll har aldrig varit främmande för honom, men dikten kanske speglar en ny insikt i dess förmåga att ge ny kunskap om världen och en förmåga att i fantasin

¹⁰ Detta är föremål för analys i Olle Herrlin, *Sensus communis. En studie till problemet om förnuft och känsla i gustavianskt religionstänkande*. Stockholm 1942.

omskapa den. Möjligen skulle detta kunna ge ett argument för att skillnaderna gentemot romantiken inte är oöverstigliga.

Den skapande kärleken och den lidande

Både skapelsen och kärleken har två sidor, en konstruktiv och en destruktiv, för att använda en något opassande, teknisk terminologi.

Nationalekonomen Joseph Schumpeter har gett oss insikt i den skapande förstörelsen. Den innovativa entreprenören är både hjälte och skurk i det sociala dramat, både uppfinnare och affärsman. Allt nyskapande förstör något gammalt. I den processen är det, som historien lärt oss, många människor som drabbas. Den ekonomiska utvecklingen har sitt höga pris.¹¹

På samma sätt är det med kärleken. "L'amor che move il sole e l'altre stelle" (den kärlek som rör sol och andra stjärnor) är den lika triumferande som gåtfulla sista versen i Dantes *Divina Commedia* (Paradiso, XXXIII, v. 145). Den visar på kärlekens skapande och upprätthållande kraft i ett universellt perspektiv, men denna kärlek är av en helt annan dimension än den mänskliga.

¹¹ Se Gunnar Adler Karlssons reflektion i *Tankar om världens vishet*, Smedjebacken 2001, sid 133ff.

För oss vanliga dödliga bör den kompletteras med vad Gunnar Ekelöf säger i sin oförlikneliga dikt i *Sagan om Fatumeh*, "Att älska utan att lida är icke möjligt". Kärleken, Amor, har alltid en oskiljaktig tvillingsyster, Lidandet, Passio, hon som också låter sig översättas med ordet lidelse, och kanske i sig själv förenar de båda.

För många liksom för Kellgren har passionen fått ett brådstörtat slut, men dikten torde tillhöra de odödliga i den svenska litteraturen.